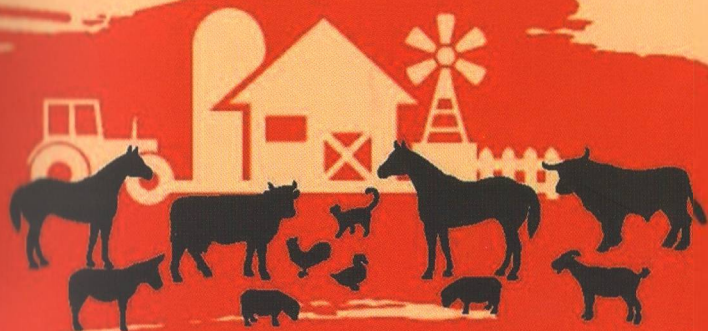

МОЛХОНА

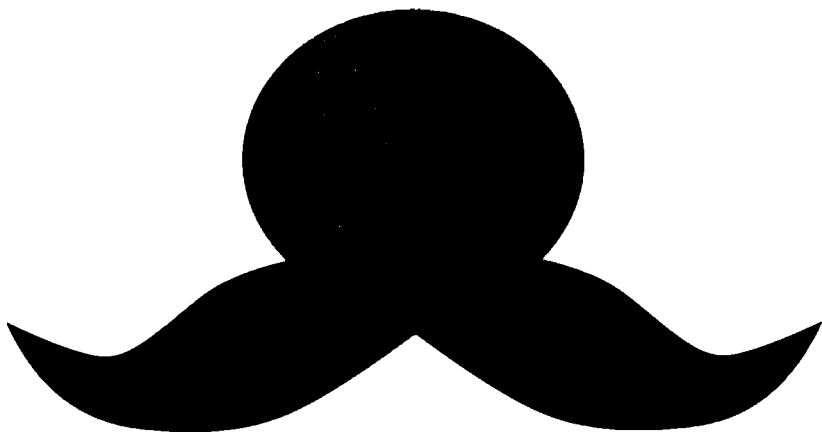
ЖОРЖ ОРУЭЛЛ

Барча икки оёқлилар – душман...

ЖОРЖ ОРУЭЛЛ

МОЛХОНА

Хаёлий антиутопик асар

тўртинчи нашр

www.asaxiy.uz

Тошкент 2021

УЎК 821.111-32

КБК 84(4Б6р)

О-76

Оруэлл, Жорж.

Молхона [Матн] : роман / Ж.Оруэлл ; таржимон К.Баҳриев
- Тошкент : NIHOL, 2021. - 100 б.

УЎК 821.111-32

КБК 84(4Б6р)

ISBN 978-9943-23-149-8

Жорж Оруэлл (ингл. George Orwell, ҳақиқий исм-шарифи Эрик Артур Блэр) — инглиз ёзувчиси бўлиб, ғайрихаёлий «1984» романи ва «Молхона» ривоят-қиссасининг муаллифидир.

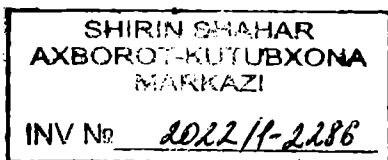
Жорж Оруэлл «Молхона» асарини 1943 йилнинг ноябридан то 1944 йилнинг февралигача ёзган ва 1945 йилнинг августида эълон қилган. Китобни ҳар бир инсон ўқиши ва мулоҳаза қилиши лозим: нега бу дунёмиз шундай, у аслида қандай бўлиши керак.

«Молхона» жаҳон адабиёти тарихидаги энг муваффақиятли ва баҳсли асарлардан бири ҳисобланади. Асар ғоясидан келиб чиқиб асосий намуна сифатида СССР олинганлигини фараз қилиш мумкин.

«Молхона»ни ўқир экансиз, жуда таниш ҳодисаларни ўқиётгандай бир ҳис қамраб олади сизни – сотқинлик, воқеаларни ва фактларни сохталаштириш, ўз мақсадлари учун тарихни ўзгартиришга уриниш инсонлар жамиятининг ҳам одатий ҳолати, бари-нинг остида ҳокимиятга интилиш ҳисси ётади. Ҳокимиятга интилиш ҳирси озодликка интилиш ниқобига ўранади, инсоннинг ҳокимиятидан кутулган, теңглик ва озодликка асосланган молхона қуришга жонланган жониворлар яна диктатурани – бир тоифа ҳайвонларнинг бошқа тоифа ҳайвонлар устидан ҳукмронлигини барпо этадилар.

ISBN 978-9943-23-149-8

© “Ofset print” МЧЖ,
“Nihol” нашриёти, 2021 й.

«Кўрғонча» молхонасидаги мистер Жонс оқшом тушиши билан товукхонасини тамбалаб қўйди. Бироқ у шу қадар маст эдики, девордаги тешикни беркитиш ёдидан кўтарилди. Орқа эшикни оёғи билан туртиб ёпгач, у қўлида силтаниб турган фонуси ёритган ерларда каловланиб, бироз тентиради. Кейин ошхонадаги бочкадаги пиводан бир стакан сиздириб ичди ва хотини Жонс хоним хуррак отаётган тўшакнинг бир четига кирди.

Ётоқхонада чироқ ўчиши билан молхонада безовта ҳаракатлар бошланди. Кун бўйи ҳайвонлар орасида миш-мишлар тарқалди, гўёки кекса майор, мидлуайтлик мукофотланган ахта чўчка ўтган кеча ғалати туш кўрибди ва бугун бу ҳақда бошқа жониворларга сўзлаб берар экан. Ҳаммалари, мистер Жонс кўздан батамом ғойиб бўлиши билан, катта омборда кўришишга қарор қилишди. Кекса майор (уни ҳамиша шундай аташарди, ҳолбуки, кўрғазмаларга олиб борганда «Уиллингтон Гўзали» деган ном остида намоиш этишарди) молхонада жуда катта ҳурмат-эътиборга сазовор эди. Шунинг учун бу таклифга ҳамма ҳайвонлар рози бўлишди.

Майор аллақачон омбор охиридаги ўзининг пичан ғарамидан қилинган юксак тахтида, тўсинга осилган чироқ остида оломонни кутиб турарди. У ўн икки ёшда бўлиб, охириги пайтларда бўйига эмас, энига кўпроқ кенгайган эди. Барибир, кўрқинч соладиган сўйлоқ тишларига қарамасдан, аввалгидай олижаноб чўчкалигича қолган, кўзларидан донишмандлик ва меҳр нури таралиб турарди. Ҳамма ҳайвонлар тўплангунча, ҳар бири ўз таъбига мос жой топиб ўтиргунча, анча вақт ўтди. Биринчи бўлиб учта кўппак – Блюбелл, Жесси ва Пинчер келди. Унинг ортидан чўчкалар киришди ва тепалик ёнидаги пичан устидан жой олишди. Товуклар дераза пештахталарига жойлашдилар, кабутарлар потирлашиб, том остидаги тўсинларга тизилишди. Қўйлар ва сигирлар эса дарҳол чўчкаларнинг ёнига ўзларини ташладилар ва пичан чайнашга тушдилар. Боксёр ва Кловёр исмли тулпорлар биргаликда келишди. Улар, кенг ва юнгли туёқлари имкон қадар оз жойни эгаллаши учун, эҳтиёткорлик билан, секин ҳара-

катланишарди. Кловер ўрта ёшлардаги баланд байтал бўлиб, тўртинчи тойчоғини тукқанидан кейин сўлқиллаб қолганди. Боксёрнинг ташқи кўриниши ғайриихтиёрий хурматни уйғотарди – яғрини баландлигидан бўйи 6 фут бўлиб, у шу қадар кучли эдики, оддий отларнинг иккитасичалик қувватга эга эди. Унинг башарасини кесиб ўтган оқ чизик тулпорга аҳмоқона кўриниш берар, ростини айтганда, ўзи ҳам у қадар ақлли эмас эди. Бироқ ўзининг сокин хулқ-атвори ва ғаройиб меҳнатсеварлиги билан ҳаммага ёқар эди. Отлардан сўнг оқ эчки Мюриэл ва эшак Бенжамин келди. У бу молхонада энг кўп яшаган ҳайвон бўлиб, ҳаддан зиёд расво характери бор эди. У кам гапирар, мабодо гапириб қолса, юзинг-кўзинг демай, шарттакилик қиларди. Масалан, у бир куни Яратган менга сўна-пашшаларни ҳайдаш учун дум берган, аммо пашшалар ҳам, дум ҳам бўлмаса афзал эди, деган. Ҳайвонлар орасида ҳеч қачон кулмаган ва кулмайдиган жонивор ҳам у эди. Нега бундай ғамгин экани ҳақида савол берилганда, у бу дунёда қувонч учун сабаб ҳали йўқлигини айтганди. Шунга қарамасдан, у тулпор Боксёрга боғланиб қолганди; одатда, улар якшанба кунларини боғ ёнидаги мўъжазгина яйловда майсаларни ковшаниб, ёнма-ён ўтказишарди.

Боксёр ва Кловер ёнбошлаб олган заҳоти, омборга онасини йўқотиб қўйган ўрдақчалар подаси ёпирилиб киришди; ҳаяжон билан ғақиллаб, хавфсиз, биров билиб-билмай босиб олмайдиган жой илинжида, у ёндан-бу ёнга югура бошлашди. Байтал Кловернинг узанган оёғи уларга ҳимоя девори бўлиб кўринди, ўрдақчалар бу бошпанага ирғишлаб киришди ва дарҳол уйқуга кетдилар. Ниҳоят, омборга, қанд бўлагини қитирлатиб чайнаганча, олифта солланиб, мистер Жонснинг икки ғилдиракли аравасини тортадиган, далли оқ бия Молли кирди. У биринчи қатордан жой олди ва дарҳол тақиб қўйилган қизил тасмачасига эътиборни қаратиш учун оқ ёлларини ўйнай бошлади. Охирида мушук кирди ва одатдагидай, энг иссиқ жойни излаб, у ён-бу ёнга аланглади ҳамда Боксёр ва Кловернинг ўртасига сирғалиб кириб олди. Бу ерда у тинимсиз ағанаб, майорнинг нутқи пайтида миёв-миёвлаб тинмади ва маърузанинг бирорта сўзини ҳам эшитмади.

Орка эшик ёнидаги таёқ учиди ўтирадиган, қўлга ўргатилган қарға Мозусдан бошқа барча жониворлар жам бўлган эди. Ҳамма қулай тарзда жойлашиб олишлари ва сукунат чўкишини кутиб, майор томоғини қирди-да, гап бошлади:

– Ўртоқлар, кеча оқшом менинг ғалати бир туш кўрганимни ҳаммаларингиз эшитган бўлсангиз керак. Бу тушга кейинроқ қайтаман. Энг аввало сизларга, мана, нимани айтишим лозим. Сизлар билан яна узоқ ойлар бирга бўламиз, деб айтолмайман. Қуним битяпти. Сезяпманки, сизлар билан ўлимим олдидан йиллар бўйи орттирилган донишмандлик меваларини баҳам кўришим лозим. Мен узоқ умр кечирдим, бир ўзим оғилда ёлғиз ётганимда, мулоҳаза юритиш учун етарли вақтим бўлди. Ўйлайманки, ҳаётнинг моҳиятини замондошларимнинг барчасидан ҳам кўпроқ тушунаман, деб айта оламан. Мана, шуларни сизларга баён қилмоқчиман.

Шундай қилиб, дўстлар, биз ва сизнинг тириклигимиздан нима маъно бор? Келинглр, ҳақиқатнинг юзига тик қарайлик: қисқа ҳаётимизнинг ҳар бир куни хўрликда ва заҳматли меҳнатда ўтади. Туғилганингиздан бошлаб бизга ўлмайдиган даражадагина овқат беришади, кучи бор ҳайвонлар энг сўнгги нафасигача ишлаши керак; одатда, биз ҳеч нарсага ярамай, ҳеч кимга керак бўлмай қолганимизда, бизни шафқатсизларча қушхонага равона қилишади. Бир йилни ўтказган бирорта ҳайвон бу Англияда бахт нималигини ёки меҳнатдан кейин дам олиш қандай бўлишини билмайди. Англияда бирор-бир ҳайвон эрк нима эканини англамайди. Ҳаётимиз – қашшоқлик ва қуликдир. Ҳақиқат шудир.

Аслида ҳақиқий ҳолат шундай бўлиши мумкинми? Бу она заминимизнинг қашшоқлигиданми, ер унда яшайдиган ва меҳнат қилаётган барча жониворларни боқа олмайдими? Йўқ, ўртоқлар, минг бора йўқ! Англияда иқлим майин, замин ҳосилдор, ер ҳозир яшаётганидан ҳам кўпроқ жониворларни боқа олади. Бизники сингари молхона ўнлаб отларни, йигирмата сигирни, юзлаб қўйларни боқа олади – ва уларнинг ҳаёти қулайликларга тўла, ўзлари иззат-эътиборга эга бўладилар, биз бу ҳақда ҳали орзу ҳам қила олмаймиз. Нега биз

бу қадар тубан аҳволда яшашда давом этмоқдамиз? Сабаби шундаки, биз ўз меҳнатимиз билан яратаётган деярли ҳамма нарса одамлар томонидан ўзлаштириб юборилмоқда. Мана, ўртоқлар, барча саволларнинг жавоби қаерда экан. Бу битта, аммо ягона – одам деган сўздадир. Бизнинг ягона ҳақиқий душманимиз – одам. Саҳнадан одамни олиб ташланг, очлик ва аёвсиз меҳнатнинг сабаби йўқолади.

Одам – ўзи ҳеч нарса ишлаб чиқармай, ҳаммасини ҳазм қиладиган ягона махлуқдир. У сут бермайди, тухумламайди, омочни судраш учун унинг кучи етмайди, куёнларни тутиб олиш учун тезлиги суст. Шунга қарамай, у барча жонзотларнинг олий ҳокими. У жониворларни ишга ҳайдайди, емишни фақат улар очликдан азоб чекмайдиган даражада беради – қолган ҳамма нарса унинг ихтиёрида қолади. Бизнинг меҳнатимиз билан ер шудгор қилинади, бизнинг гўнгимиз билан ер озикланади, – бизнинг эса баданимизни ёпган теримиздан бошқа мулкимиз йўқ. Мана сизлар, ҳозир қаршимда ястаниб ўтирган сигирлар, ўтган йил мобайнида қанча сут бердинглар? Сизлар бўлиқ бузоқларингизни озиклантиришингиз мумкин бўлган сут нима бўлди? Уларни сўнгги томчисигача душманларимиз ичиб, ютиб юборишди. Сизлар-чи, товуклар, бу йил нечта тухум қўйдинглар ва нечта жўжани очиб чиқдинглар? Қолганлари бозорга олиб бориб сотилди ва Жонс ҳамда у кабиларнинг чўнтагига жарақ-жарақ пул бўлиб тушди. Сен айт-чи, Кловер, сенинг азобларда тукқан ва вояга етказган, қариганингда сенга таянч ва овунчоқ бўладиган тўртта тойчоғинг қаёқда? Уларнинг барчаси, бир ёшга тўлар-тўлмас, сотиб юборилди ва сен уларни бошқа ҳеч қачон кўра олмайсан. Айт-чи, тўрт марта туғруқ азобини чекканинг, далаларни омоч судраб ҳайдаганингдан кейин сенинг бир тутам пичан ва ипли қозиғингдан бошқа ниманг қолди?

Бизнинг шўрлик умримиз ҳам табиий йўл билан тугамайди. Мен ўзимни айтмаяпман, менинг омадим бор экан. Ўн икки ёшгача яшадим ва тўрт юзтадан зиёд чўчқачаларни туғдирдим. Бир чўчка учун муносиб умр кўрдим. Аммо ҳеч бир ҳайвон умри охирида шафқатсиз пичокдан қутулиб қололмайди. Мана, сиз, олдимда турган ёш чўчқачалар, бир

йил ўтмай, ҳаётларингизни анави шаҳар ташқарисидаги қассобхонада тугатасиз. Бундай даҳшатли тақдир ҳамма-ни: сигирларни, чўчкаларни, товукларни, қўйларни, ҳамма-ҳаммангизни кутади. Ҳатто отлар ва кўппакларга ҳам раҳим қилинмайди. Сенинг бакуват мускулларинг сенга хизмат қилолмайдиган ўша олис кун келади, Боксёр, ўшанда сени мистер Жонс тери шилувчига жўнатади, у эса сенинг гўштингдан итларга овқат тайёрлайди. Итларга келсак, улар қариб, тишлари ўтмаслашиб қолганда, мистер Жонс уларнинг бўйнига ғишт боғлаб, яқин атрофдаги ҳовузга чўктиради.

Шунча гаплардан кейин, ўртоқлар, ҳаётимизни заҳарлаган ёвузликнинг манбаи одамзоднинг ҳукмронлиги экани аниқ-равшан бўлмадими? Одамдан халос бўлсак бўлди, меҳнатларимизнинг барча мевалари бизнинг мулкимизга айланади! Истасак, шу бугун кечкурундан бошлаб эркимизнинг қуёши ёнади ва бой ҳамда мустақил жониворларга айлантиради. Бунинг учун нима қилишимиз керак? Вужудимизни ва қалбимизни одамнинг ҳукмронлигини йўқ қилиш учун фидо қилиб, туну кун меҳнат қилишимиз шарт! Мен сизларни, ўртоқлар, исёнга даъват қиламан! У қачон аланга олади, буни билмайман, балки бир ҳафтадан сўнгдир ёки юз йилдан кейиндир. Аммо мен, мана шу сомонни кўриб турганимдек, аниқ ва равшан кўрмоқдаманки, эртами-кечми, адолат тантана қилади. Ҳаётимиз қанча қолган бўлса ҳам, ўз ҳаётимизни бу ғояга фидо қилайлик! Бундан ташқари, менинг бу Мурожаатномамни сизлардан кейин келадиганларга ҳам етказинглар, зеро келгуси авлодлар курашни ғалабага эришгунга қадар олиб борсинлар.

Эса тутинглар, ўртоқлар, сизнинг жасоратингиз, журъатингиз барқарор ва собит бўлсин. Сизларни ҳеч қандай ғайри фикрлар йўлдан адаштирмасин. Агар кимдир жониворлар ва одамлар ўртасида умумий манфаатлар бор, бир томоннинг фаровонлиги иккинчи томоннинг фаровонлиги демакдир, деб гапира бошласа, уни эшитманглар. Буларнинг бари ёлғон! Одамларни ўзлариникидан бошқа ҳеч кимнинг манфаати қизиқтирмайди. Биз ҳайвонларнинг орасида эса жангда енгилмас

бирлик, мустаҳкам биродарлик ғалаба қилсин. Барча одамлар – душманларимиз. Барча ҳайвонлар – биродарлар.

Майор нутқини тугатган заҳоти даҳшатли шовқин-сурон кўтарилди. Унинг нутқи давом этаётган пайтда тўртта баҳайбат каламуш ўз уяларидан чиқишди ва орқа оёқларига таяниб, майорни диққат билан эшитишди. Шу пайт уларни кўпаклар сезиб қолишди, бирдан ўзларини уяга урган каламушларнинг ҳаётини тезкор ҳаракатларигина кутқариб қолди. Жониворларнинг барчаси биродарлар эмиш... Майор жим ўтиришга ундаб, оёғини кўтариб қўйди.

– Ўртоқлар, – деди у, – биз яна бир масалани ҳал этишимиз лозим. Каламушлар ва қуёнлар сингари ёввойи ҳайвонлар ҳам дўстларимизми ёки душманларимизми? Келинлар, овозга қўямиз. Мен мажлисимиз кун тартибига кўриб чиқишга шу масалани тавсия этаман: каламушлар бизнинг ўртоқларимиз ҳисобланадими?

Овоз бериш жараёни тезда ўтказилди ва кўпчилик овоз билан каламушларни ўртоқлар деб ҳисоблаш мумкин, деган қарор қабул қилинди. Фақат тўртовлон – учта ит ва мушук қарши овоз беришди. Кейин маълум бўлишича, мушук иккала ҳолатда ҳам овоз берган экан. Майор давом этди:

– Мен яна озгина нарсани қўшимча қиламан, холос. Мен тақрор айтаман: ёдда сақланг, сизнинг мажбуриятингиз одамларга ва уларнинг ҳар қандай ташаббусларига қарши курашишдир. Икки оёқда юрадиган ҳар бир жон – ғаним. Тўртта оёғи ёки қаноти бор ҳар бир жон – дўст. Яна шуни ёдда тутингки, инсон билан курашда ҳам биз ҳеч вақт унга ўхшашимиз мумкин эмас. Ҳатто ғалаба қилганимизда ҳам инсон яратган ҳамма нарсани рад этамиз. Ҳеч бир ҳайвон уйда яшамаслиги, тўшақда ухلامаслиги, кийим киймаслиги, ароқ ичмаслиги, тамаки чекмаслиги, пулга қўл теккизмаслиги ва савдогарлик қилмаслиги керак. Инсоннинг ҳамма одатлари – ёвузликдир! Бундан ташқари, ҳеч бир жонивор ўз қардошларига зулм қилмасин. Заифмизми ёки кучлимизми, ақлимизми ёки аҳмоқмизми – ҳаммамиз биродарлармиз! Бирор-бир жонивор бошқа жониворларни ўлдириши мумкин эмас. Ҳамма ҳайвонлар тенгдир.

Энди, ўртоқлар, мен сизларга кеча оқшом кўрган тушимни айтиб бераман. Мен сизга бу орзуни тасвирлашга ожизман. Бу инсон дегани ер юзидан буткул йўқолганидан кейинги замин ҳақидаги орзу эди. Мен аллақачон унутилган нарсани эслаб қолдим. Кўп йиллар аввал, мен ҳали кичкина чўчкача бўлганимда, менинг онам ва барча қариндошларим бир кўхна кўшиқни куйлашни яхши кўрар эдилар. Ростига гап, улар бу кўшиқнинг бор-йўғи дастлабки уч қаторини ва оҳангини билардилар, холос. Мен бу кўшиқни болалигимдан эсда тутаман, аммо кўп вақт ўтди ва кўп нарса ёддан кўтарилди. Ўтган оқшом бу кўшиқ менга орзу билан бирга қайтиб келди. Энг ҳайратланарлиси, – ва ишончим комилки, кўшиқнинг олис ўтмишда ҳам ҳайвонлар айтиб келган сатрлари ёдимга келди, ҳолбуки, бу сатрлар аллақачон авлодлар хотирасидан ўчиб кетган, деб ҳисобланар эди. Мен ҳозир сизларга бу кўшиқни айтиб бераман, ўртоқлар. Мен қариб қолганман, овозим ҳам хириллаб чиқади, бироқ мен сизларга оҳангини ўргатгандан сўнг, сиз уни мендан яхшироқ куйлайсиз. Бу кўшиқ «Англия жониворлари» деб аталади.

Кекса майор томоқ қириб, бўғзини тозалади ва кўшиқни бошлади. Худди айтганидай, унинг овози хириллоқ эди, аммо «Клементина» ва «Кукарача» ўртасидаги ҳаяжонли оҳанг тоза янграр эди. Сўзлари шунақа эди:

*Англия ва жаҳон жониворлари,
менинг сўзим борар ҳайвон зотига,
чорлар далалардан, молхоналардан
янги замонларнинг саодатига.*

*У кун келар, келади албат,
энг буюк покликнинг пок мавжудоти,
одам деганлари тугайди абад,
қолади дунёда ҳайвонлар зоти.*

*Бошқа бошимизда қамчин ўйнамас,
бўйинтуруқ бўғмас томоқни бошқа,
майли, синиб кетсин извош ярамас,
аравани тортмас ул тулпор қашқа!*

*Эртამиз бўлади албат фаровон,
йўнгишқа, пичан-у дон-дунлар сероб,
омборлар тўладир, ҳамма ёқда дон,
толемиз ёрқин, тепада офтоб.*

*Англия осмони чарақлар ёрқин,
сувлари покиза, ирмоқлар – шиша,
қўшиқ куйлар энди шамоллар шошқин:
биз озодмиз энди мангу, ҳамиша!*

*Сўз берамиз бугун бир-биримизга –
қўлга олажакмиз тақдиримизни!
Чўчқалар, товуқлар, сигирлар – барча
жангда жасоратли тутармиз ўзни!*

*Англия ва жаҳон жониворлари,
менинг сўзим борар ҳайвон зотига,
чорлар далалардан, молхоналардан
янги замонларнинг саодатига.¹*

Бу қўшиқнинг биргаликда ижро этилиши барча ҳайвонларни ёввойи жунбишга келтирди. Майор охирги сўзни талаффуз қилиши билан, жониворлар қўшиқни қайтадан айта бошлашди. Иштирокчиларнинг энг анқовлари ҳам оҳангга тушиб олишди ва бир неча билган сўзларини илиб кетишди, энг ақлли бўлган чўчқалар ва итларга келсак, улар бир-икки дақиқада дарров қўшиқни дилларининг туб-тубидан куйлай бошлашди. Бир-бирларига мослашувга бир неча бор уринишдан сўнг бутун молхона ҳайратли бир яқдилликда «Англия жониворлари»ни баралла айта бошлади. Сигирлар қўшиқни маърашар, итлар ириллашар, қўйлар баърашар, отлар кишнар ва ўрдаклар ғақиллашарди. Улар шу қадар завқ билан куйлашардики, қўшиқ беш марта кетма-кет ижро этилди, ҳар гал аввалгисидан яхши эди. Агар уларни узиб қўйишмаса, тун бўйи куйлашарди.

¹ Бу ерда ва барча бошқа шеърларни Карим Баҳриев таржима қилган.

Афсуски, шовқиндан мистер Жонс уйғониб кетди, ҳовлига тулки кириб қолган деган қатъият билан тўшакдан турди. У ҳамиша боши устида турадиган милтиғини ушлаб, ҳовлига чиқди ва бир-икки марта қоронғиликка ўқ отди. Ўқларнинг бири омборнинг деворига тегди ва... мажлис ўша заҳоти тугади. Ҳамма ўзи ҳамиша тунни ўтказадиган тешиқларига тарқаб кетди. Қушлар ўзларининг қўноқларига чиқишди, ҳайвонлар пичанга ағанашди, бутун молхона дархол уйкуга чўмди.

Уч кундан сўнг кекса майор уйкуда сокингина жон таслим қилди. Унинг танаси яқин-атрофдаги мевазор боғнинг худудида тупроққа топширилди.

Бу воқеа мартнинг бошларида юз берган эди. Кейинги уч ой мобайнида кенг кўламда яширин фаолият олиб берилди. Майорнинг маърузаси молхонанинг аксарият онгли аҳолисини ҳаётга янгича нуқтаи назардан қарашга даъват этган эди. Улар қачон майор айтган исён кўтарилишини билишмасди, уларда исён уларнинг тирик ҳаётлари мобайнида юз беради, деган ишонч ҳам йўқ эди, аммо шуни аниқ англаб эдиларки, улар исённи тайёрлашлари лозим. Қолган барча жониворларнинг онгини ошириш ва ташкиллаштириш, табиийки, ақлий қобилиятлари ҳамма томонидан эътироф этиладиган чўчкаларнинг зиммасига тушди. Аммо уларнинг орасида ҳам иккита ахта қилинган ёш чўчкачалар Сноуболл ва Наполеон ажралиб турарди. Мистер Жонс уларни сотиш учун боқаётган эди. Наполеон молхонадаги анча каттакон ва ҳатто кўриниши баҳайбат беркшир чўчкаси эди. У кўп гапирмас, ичимдагини топ дейдиган шахслардан бири эди. Сноуболл хулқ-атвори жонли, нутқи тез ва ўзи кашшоф, аммо у қадар жиддий эмас эди. Молхонадаги қолган чўчкалар ҳали ёш эди. Уларнинг ичида Қичкироқ деб аталадиган, ёноқлари юмалок, кўзлари пир-пир учиб турадиган, ҳаракатлари чаққон ва овози чийиллаган, ўзи кичкина, аммо бақалоқ чўчкача машҳурроқ эди. У ажойиб нотик эди. Бирор-бир муаммони муҳокама қилар экан, у томондан-бу томонга югурар, думи тинимсиз ликиллар, бу ҳам нутқига алоҳида ишончлилик бахш этарди. Кимдир Қичкироқ ҳақида бу оқни қора, қорани оққа айлантира олади, деб айтган эди.

Шу учаласи кекса майорнинг даъватларини мукамал дунёқарашлар тизимига айлантириш учун қайта ишлашди ва бу таълимотни ҳайвонизм деб номлашди. Ҳафтада бир неча кеча, мистер Жонс уйкуга кетгандан сўнг, улар омбордаги яширин йиғилишларда қолган барча ҳайвонларга ҳайвонизм тамойилларини тушунтиришди. Авваллари улар саводсизликка ва лоқайдликка дуч келишди. Кимдир мистер

Жонсга нисбатан бағрикенглик қилиш ҳақида айтди, ахир, уни аксарият ҳайвонлар хўжайин деб аташар ёки «Мистер Жонс бизни боқяпти. У бўлмаса, очликдан ўлардик» сингари эътирозларни айтишарди. Бошқалар савол беришарди: «Нима учун ўлимимиздан кейин бўладиган нарсалар тўғрисида ўйлашимиз керак?» Ёки: «Агар исён барибир, албатта кўзғалса, биз у учун ишласак-ишламасак, нима фарқи бор?» Чўчкалар ҳайвонларга буларнинг бари ҳайвонизм руҳига зид эканини тушунтиришлари учун кўп заҳмат чекишлари лозим бўлар эди. Энг аҳмоқона саволларни оқ бияча Молли берарди. У Сноуболлга берган илк савол шу бўлди: «Кўзғалондан сўнг шакар бўладими?»

– Йўқ, – кескин жавоб берди Сноуболл. – Биз бу молхонада шакар ишлаб чиқармоқчи эмасмиз. Бундан ташқари, сен усиз ҳам яшашинг мумкин. Сенга сули пояси ва пичан етарли.

– Менга ёлимга қизил тасмача тақиб юришга рухсат бериладими? – Сўрарди Молли.

– Ўртоқ, – деди Сноуболл, – сенга боғлаб қўйилган бу қизил тасмалар – қуллик рамзлари. Озодлик барча тасмачалардан қимматли эканини наҳот тушунмасанг?

Молли шундай эканлигига рози бўлди, аммо, кўринишидан, ичида ўз фикри билан қолган эди.

Кўлга ўргатилган қарға Мозус томонидан тарқатилган ёлғонни рад этиш зарурати чўчкаларга Моллининг инжиқликларидан кўра қийинроқ, заҳматталаб иш бўлди. Мистер Жонснинг севимли жонивори бўлган Мозус ўта сўзамол ва ғийбатчи эди, бироқ қизилсўзликни ҳам қойиллатарди. У Муз тоғи деб аталадиган, ҳамма ҳайвонлар ўлганидан сўнг, албатта тушадиган сирли бир мамлакат мавжудлиги ҳақида миш-мишлар тарқатган эди. У самовотда, қайдадир булутлардан тепада, деб хикоя қиларди Мозус. Муз тоғи мамлакатада ҳафтада етти кун – якшанба, йўнғичқа йил бўйи кўмкўк, майдаланган шакар ва зиғир кунжараси буталарда ўсиб ётади, дейди у. Молхонада Мозусни ҳамма ёмон кўрарди, унинг ишламай, фақат олди-қочди гапларни гапириши ҳаманинг жонига текканди. Аммо кимлардир Муз тоғи мамла-

кати ҳақидаги афсоналарга ишонди, чўчқалар ҳаммани бунақа жой мавжуд эмаслигига ишонтиргунларича кўп меҳнат қилдилар.

Иккита юк ташувчи отлар, Кловер ва Боксёр, энг сadoқатли ёрдамчилар бўлиб чиқди. Албатта, тафаккур қилиш жараёнининг ўзи улар учун осон эмасди, аммо чўчқаларни ўзларининг йўлбошчиси эканини тан олган бу байталлар, Кловер ва Боксёр, айтилган ҳамма гапни дарҳол қабул қилар ва билганларини бошқа ҳайвонларга етказишар эди. Улар омбордаги барча йиғинларда фаол иштирок этишар ва барча мажлислар якунида куйланадиган «Англия жониворлари» кўшиғини биринчи бўлиб бошлаб беришарди.

Бироқ, аён бўлдики, кўзголон анча барвақт юз берди ва ҳеч ким тасаввур қилмаган тарзда, кутилганидан кўра осон кечди. Ўз вақтида мистер Жонс яхши фермер бўлган ва хулқ-атвори ҳам кескин эди. Бироқ кейинчалик унинг иши орқага кета бошлаганди. Бир дунё пулларини суд низоларига сарфлаб, у молхона ишларига қарамай қўйди ҳамда мусалласхўрликка муккасидан кетди. У кун бўйи ошхонадаги тебранадиған оромкурсида ялпайиб ўтирарди – газеталарни варақлар, шишани қўлидан қўймас, вақти-вақти билан Мозусни пивога ботирилган нон бўлаклари билан боқарди. Унинг ишчилари ишсиз тентираб юрар, эгасиз кўринган ҳар бир нарсани ўмариб кетишар эди; далаларни ёввойи ўтлар босди; панжаралар тешилиб ётар, жониворлар кўпинча овқат берилмай, оч қоларди.

Июнь ойи келди, далалардаги ҳосил йиғиштиришга тайёр эди. Ёзнинг ўртаси шанба кунига тўғри келди, ундан бир кун олдин мистер Жонс Уиллингтонга жўнади ва «Қизил арслон» майхонасида шундай бўкиб маишат қилдики, якшанба кун кун окқандан кейин қайтиб келолди, холос. Сигирларни эрталабдан соғиб олган батрақлар жониворларни овқатлантириш ўрнига, ўрмонга қуён овлашга кетиб қолдилар. Уйга қайтган мистер Жонс дарҳол меҳмонхонадаги тўшақда, юзига газетани ёпганча, ухлашга ётди, яъни ўша кеч молхона аҳли овқатсиз қолди. Ниҳоят, уларнинг сабр косаси тўлди. Сигирлардан бири шохлари билан пичанхона эшикларини

ни бузиб ташлади, жониворлар ўзларини емишга урдилар. Айни шу вақтда мистер Жонс уйғониб қолди. Кейинги лаҳзада у ва тўртта хизматчи, тўрт томонга чувиллаб силкинган камчинлар билан қуролланган ҳолда, ҳодиса ерига етиб келишди. Бу ҳаёт оч-наҳор ҳайвонларнинг жонига текканди. Уларнинг ҳаммаси бирлашиб, золим одамлар томон отилдилар. Тўсатдан Жонс ва бошқалар ҳайвонлар ҳамма томондан уларни турткилаётгани ва ураётганини сезиб қолдилар. Ташаббус уларнинг қўлидан кетган эди. Улар аввал ҳеч қачон бу аҳволга тушган жониворларга дуч келмаган эдилар, улар авваллари шафқатсиз муомала қилган жониворларда нафрату ғазабнинг жўшгани уларни хушдан кеткизадиган даражада саросимага солиб қўйди. Улар ўзларини бир йўлини қилиб қутқаришга ва қочиб қолишга ҳаракат қилишлари зарурлигини тушунишди. Бир дақиқадан сўнг, улар беш киши бўлиб, шошилиш катта йўлга олиб чиқадиган сўкмоқдан қочиб борар, ҳайвонлар уларнинг ортидан қувиб бораётган эдилар.

Жонс хоним нима бўлаётганини ётоқхона деразасидан кўриб турарди, у ҳам жомадонига қўлига илинган нарсасини шошилиш солиб, орқа эшик орқали молхонани тарк этди. Мозус ўз кўналғасидан учиб чикди ва қар-қарлаганча аёлнинг ортидан учди. Айни пайтда ҳайвонлар мистер Жонс ва унинг шерикларини оғир дарвоза ёпилгунча қувиб бордилар. Шундай қилиб, улар нима бўлганини тушуниб ҳам улгурмай, кўзғолон самарали яқунланди: Жонс қувиб юборилди ва «Кўрғонча» молхонаси уларнинг тасарруфига ўтди.

Дастлабки бир неча дақиқада жониворлар ўз омадларига зўрға ишониб-ишонмай тонг қотиб турдилар. Аввал улар молхона чегараларини шошинқираб айланиб чопишди, бирор ерда бирорта одам яшириниб қолмаганлигига ишонч ҳосил қилгандай бўлишди. Сўнг молхонага қайтиб, нафратга гирифтор бўлган Жонс ҳукмронлигининг сўнги изларини йўқотишга киришишди. Жониворларнинг абзаллари сақланадиган хона вайрон қилинди. Қармоқлар, сувликлар, юганлар, жиловлар, мистер Жонс чўчқалар ва кўчқорларни ахта қиладиган кўрқинчли пичоқлар – ҳаммаси ташқарига

отилди. Эгар-жабдуқлар, нўхталар, юганлар – хайвонларни боғлайдиган бунақа барча жиловлар ҳовлида аллақачон ловуллаб ётган гулханга отилди. Қамчинларни ҳам шундай тақдир кутарди. Барча хайвонлар, куллик рамзлари ловуллаб ёнишини кўриб, қувончдан сакрардилар. Сноуболл бундан ташқари кўргазма кунларида жониворларнинг думлари ва отларнинг ёлларига боғланадиган тасмачаларни ҳам гулханга улоқтирди.

– Тасмалар, – деди у, – кийим деб эътироф этилиши, инсондай разил мавжудотнинг белгиси ҳисобланиши лозим. Барча жониворлар яланғоч юришлари шарт.

Бу гапни эшитган Боксёр ёзда пашша ва сўналардан асрайдиган, қамишдан тўқилган шляпасини силкитди ва оловга отиб, кўнгли яйради.

Хайвонларга мистер Жонсони эслатадиган барча нарсани вайрон қилиш учун кўп вақт кетмади. Шундан кейин Наполеон ҳаммани хирмонга олиб борди ва ҳар бир жониворга икки ҳиссадан озуқа тарқатди, кўппакларга эса, бундан ташқари, иккитадан пиширикча берди. Кейин улар илҳомланиб, етти марта «Англия жониворлари»ни куйлашди, сўнг тунги уйку учун жой-жойларига тарқалишди. Уларнинг бу тунги уйкулари ҳар қачонгидан ҳам қаттиқ эди.

Одатдагидай, тонгда уйғониб, бехосдан кечаги ғалабаларини эслаб қолишди ва ҳаммалари биргаликда яйраш учун яйловга отланишди. Яйлов яқинида тепалик бўлиб, унинг устидан қараб, молхонанинг барча ерларини томоша қилиш мумкин эди. Субҳидамнинг соф нурлари остида жониворлар тепаликнинг чўққисига чиқишди ва атрофга назар солишди. Ҳа, буларнинг бари энди уларнинг мулки эди – кўз тушган ҳамма нарса уларга тегишли! Бу кашфиётлардан завқланган ҳолда, улар давра қуриб айланишар ва шодликлари ошиб-тошиб сакрарди. Улар шабнамда ирғишлалар, ёзнинг хуштаъм ўтларини чайнашар, юмшоқ қора ерни титкилаб, она заминнинг ҳаяжонга солувчи ифорини ҳидлашарди. Сўнг, атрофга – шудгорлар, яйловлар, мевазор боғ, ҳовуз ва қайинзорга тамшаниб назар солганча, улар бутун молхона ҳудудини айланиб чиқишди. Афтидан, улар аввал ҳеч қачон

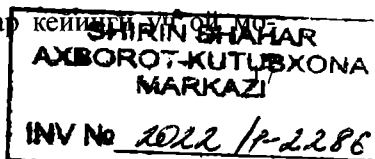
буларнинг барини кўрмаган ва ҳозир булар ўзларига тегишли эканига зўрға ишониб турган эдилар.

Кейин улар бинолар томон келдилар ва иморатнинг очик турган қўштабақали эшиги олдида талмовсираб туриб қолдилар. Энди бу молхона уларга тегишли эди, аммо ҳали ҳам уйга киришга бироз кўрқиб тургандилар. Бир дақиқа ёки сал кўпроқ талмовсираб турганларидан сўнг, Сноуболл ва Наполеон эшикларни катта очиб қўйди ва жониворлар, ҳеч нарсага туртиниб кетмаслик учун, эҳтиёткорлик билан ичкарига кира бошлашди. Улар оёқ учида у хонадан бу хонага ўтишар, бирор овоз чиқаришдан ҳайиқиб, атрофдаги ҳашамдорликдан ҳайратда эдилар – момик партўшаклар, кўзгулар, от ёлидан тўқилган юмшоқ ўриндиклар, Брюссел гиламлари ва меҳмонхона кийимилгичи устидаги киролича Викториянинг ўйиқли сурати. Улар зинадан пастга тушаётганларида Молли қаёққадир ғойиб бўлиб қолгани аён бўлди. Ортга қайтиб, уни ётоқхоналарнинг биридан топишди. У Жонс хонимнинг орасталик жомадонидан мовий бир тасмани олиб, елкасидан пастга эндиранча, ўзининг ўта аҳмоқона кўринадиган чиройига кўзгудан маҳлиё бўлиб турарди. Барча ҳайвонлар яқдиллик билан унинг бу қилмишини қораладилар ва биргаликда бу хонани тарк этдилар. Ошхонада осилиб турган бир неча жониворларнинг сон гўшти марҳум ҳайвонларнинг иззатини жойига қўйиб дафн этиш учун олинди ва майхона қисмида Боксёр туёғи билан пиво бочкасини тешди – уйдаги қолган ҳамма нарса тегилмаган ҳолда қолди. Собик хўжайиннинг уйини инсоннинг ҳайвонларга зулми ҳисобига шоҳона яшаганини хотирлатиб туриши учун музейга айлантириш борасида яқдил қарор қабул қилинди. Унинг хоналарида бирорта ҳайвон яшамаслиги керак деган қарорга келинди.

Нонуштадан сўнг, Сноуболл ва Наполеон яна ҳаммани мажлисга чақиришди.

– Ўртоқлар, – деди Сноуболл, – аллақачон соат беш ярим бўлди, олдимизда узундан-узоқ кун турибди. Бугун биз йиғим-теримни бошлашимиз керак. Аммо биз олдин бошқа бир ишни қилишимиз лозим.

Чўчқаларнинг хабарига кўра, улар

байнида мистер Жонснинг болаларидан қолган, ахлат тўдаси ичидан чиқиб қолган ҳуснихат тўпламидан эскича ёзув ва ўқишни бир қадар ўрганишган экан. Наполеон уларни қора ва оқ бўёқларни олиб келишга юборди ва ўзи асосий йўл бошладиган жойдаги дарвозаларга томон юрди. Кейин Сноуболл (айнан Сноуболл, чунки унинг ёзуви ҳамма-никидан чиройлироқ эди) иккига айрилган туёқлари орасига мўйқаламни олиб, дарвозанинг юқори тўсинига ёзилган «Қўрғонча» молхонаси ёзувини ўчириб ташлади ва унинг ўрнига «Ҳайвонобод» деб ёзди. Бугундан бошлаб молхонанинг номи шундай бўлиши керак эди. Шундан сўнг улар бино томонга қайтдилар, бу ерда катта омборнинг орқа деворига Наполеон ва Сноуболлнинг буйруқларига асосан келтирилган нарвон тираб қўйилган эди. Уларнинг тушунтиришларига кўра, улар ўқиш ва ёзишни ўрганган сўнгги уч ой мобайнида чўчқалар ҳайвонизмнинг еттита устувор тамойилларини ишлаб чиқдилар. Бу еттита тамойил омбор деворида тарихга муҳрланиб қўйилади; уларда рад қилиб бўлмайдиган, шаксиз итоат этиладиган қонунлар акс этади, молхонадаги барча жониворлар бугундан бошлаб то охира-гача шу қоидалар асосида яшайдилар. Айрим мураккабликлар бўлса-да (чўчқаларнинг нарвонда туриши осон эмас), Сноуболл юқорига чиқди ва ишга киришди; бир неча поғона қуйида Қичқироқ бўёқ солинган идишни ушлаб турарди. Ҳайвонизм арконлари ёғ босган қора деворга ўтгиз метр наридан ҳам ўқиладиган қилиб катта-катта ҳарфларда оқ бўёқ билан ёзилди. Мана, улар нималардан иборат эди:

• ЕТТИ АРКОН

1. *Икки оёқда юрадиган ҳар ким — душман.*
2. *Тўрт оёқда юрадиган ёки қаноти бор ҳар ким — биродар.*
3. *Ҳайвонлар кийим киймайдилар.*
4. *Ҳайвонлар тўшакда ётмайдилар.*
5. *Ҳайвонлар шароб ичмайдилар.*
6. *Ҳеч бир ҳайвон бошиқа ҳайвонни ўлдирishi мумкин эмас.*
7. *Барча ҳайвонлар тенг ҳуқуқлидир.*

Ҳаммаси жуда чиройли ёзилди, фақат «биродар» сўзи «Бриодар» тарзида ёзилгани ва «с» ҳарфларидан бири бошқа томонга қараб турганини ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Умуман олганда, ҳаммаси тўғри тамойиллар эди. Йиғилганлар ёзилганларни тўғри англаб олишлари учун, Сноуболл тамойилларни баланд овозда ўқиди. Ҳамма тўлиқ ризолик билдирди, айрим онгли ҳайвончалар тамойилларни дарҳол ёд олишга киришдилар.

– Энди, ўртоқлар, – деди Сноуболл, мўйқаламни улоқтира туриб, – ҳамма далага! Жонс ва унинг кулларидан кўра ҳосилни тезроқ йиғиб-териб олиш биз учун ор-номус белгисидир!

Аммо айна шу пайтда учта сигир, у оёқдан бу оёққа таянган ҳолда, қаттиқ маърай бошлашди. Улар бир кеча-кундуздан бери соғилмаган эди, уларнинг эмчаклари оғрий бошлаганди. Бироз ўйлашиб тургач, чўчқалар челақ келтиришни буюришди ва сигирларни жуда чиройли тарзда соғиб олишди. Маълум бўлишича, уларнинг иккига ажралган туёқлари айнан шу учун яратилгандай эди. Бешта челақ тезда буғи чиқиб турган иссиқ сутга тўлди. Бошқа ҳайвонлар бунга қизиқсиниб қараб турардилар.

– Энди бу сутни нима қиламиз? – Кимдир савол берди.

– Жонс баъзан сутни бизнинг емишимига қўшиб берарди, – деди товуклардан бири.

– Сут ҳақида ўйлаш керак эмас, ўртоқлар! – челақларни ҳайвонлардан тўсиб, ўдағайлади Наполеон. – Сут ҳақида ғамхўрлик бизнинг зиммамизда. Ҳосил – бугун асосий иш шу. Ўртоқ Сноуболл сизларни бошлаб боради. Мен бир неча дақиқадан сўнг, орқаларингдан етиб бораман. Олға, ўртоқлар! Йиғим-терим кутиб турмайди.

Ҳайвонлар далаларга отландилар, йиғим-теримга киришдилар, кечқурун уйга қайтгач билиндики, сут гумдон бўлган.

Ох, улар йиғим-теримда қанчалар тер тўқдилар! Уларнинг захматлари зое кетмади, ҳосил улар кутганидан ҳам кўп эди.

Гоҳида иш кўплаб қийинчиликлар туғдирар эди: техника ҳайвонлар учун эмас, одамларга мўлжаллаб ясалган эди. Асосий тўсиқ шунда эдики, жониворларнинг ҳеч бири орқа оёқларида тик турганча ишлай олмасди. Бироқ чўчқалар бу тўсиқни четлаб ўтишнинг иложини топишди. Отларга келсак, улар даладаги ҳар бир ўнқир-чўнқирни билардилар, ўримни ва йиғим-теримни Жонс ва унинг бадмаст батракларидан яхшироқ тушунардилар. Чўчқаларнинг ўзлари амалда ҳеч бир иш қилмасдилар, уларнинг вазифаси ташкиллаштириш ва бошқариш эди. Табиийки, бу раҳбарий мавқе уларнинг юксак чўчқалик тафаккури билан таъминланган эди. Тулпорлар – Боксёр ва Кловер ўрим машинаси ёки механик хаскашларга қўшилган эдилар (албатта, бу мустақиллик, эркинлик даврида жиловда бўлиш, қамчин билан бошқариш ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди, мажбурий меҳнат тақиқланганди) ва саранжом-сарашталлик билан барча дала-ларни ўриб олдилар. Уларнинг ортидан бирор чўчқа юрар ва чинқириқ воситасида раҳбарлик қиларди: «Олдинга, ўртоқ!» Ёки «Ортга бос, биродар!» Ҳамма жон-жаҳди билан ишларди, ҳосилни йиғиб, ўриб борарди. Ҳатто товуклар ва ўрдаклар ҳам у ён-бу ёнга ҳаракатланар, тумшукларида дон таширдилар. Алал-оқибат, ҳосил одатда мистер Жонс ўриб оладиганидан икки кун олдин йиғиштирилди. Бундан ташқари, бу қадар кўп ҳосилни молхона ҳали кўрмаган эди. Чунки ҳеч бир дон йўқолмади, товуклар ва ўрдаклар ўткир нигоҳлари билан ҳар бир хасни териб олишди. Йиғим-терим даврида ҳеч бир жонивор бир ютумдан ортиқ донни ютиб юборишга жазм қилолмади.

Ёз бўйи барча ишлар соат механизмидай аниқ бажарилди. Ҳайвонободнинг жонивор аҳолиси шу пайтгача бу қадар роҳат қилиб ишлаш мумкинлигини билмаган эканлар. Хирмон юксалаётганини ҳар кўрганда, улар ҳаддан зиёд роҳатланар эдилар, чунки бу уларнинг ўзлари етиштирган ва

Ўзларининг таомланиши учун йиғиштирган озуқалари эди. Энди бу озуқани шафқатсиз одамзод тортиб ололмас эди. Текинхўр ва фойдасиз одамзод ҳукмронлигидан озод бўлгач, бошқа ҳеч ким уларнинг йиққан заҳираларига дахл қила олмасди. Албатта, хордиқ пайтлари кўп нарсаларни ўйлашга тўғри келди. Етарли тажрибаларга эга бўлмаганликлари сабаб улар муайян қийинчиликларга дуч келаётган эдилар. Масалан, улар донли экинларни йиғиштиришда эски замондагидай донни эзгилашар ва ўз нафаслари орқали чорисидан ажратиш учун совуришарди. Чўчқаларнинг тафаккури ва Боксёрнинг кудратли мускуллари бу ишда кўл келарди. Тулпор Боксёр ҳаммани ҳайратга солди. У Жонс замонасида ҳам кўп ишларди. Энди, озодликдан сўнг эса, янада оғир ишларни қилар, уч ҳайвоннинг ишини бажараётган эди. Шундай кунлар бўлардики, молхонадаги барча ишлар унинг баҳайбат билакларига тушарди. У тонгдан кечгача чарчоқ билмай ишларди ва ҳамиша энг оғир ишларни бажарар эди. Хўрозлардан бири билан уни ҳаммадан олдин уйғотишга келишиб қўйган эди, иш куни бошланишидан олдин аллақачон зарур жойда анча керакли ишни бажариб қўйган бўларди. Ҳар қандай оғирлик, муаммо билан юзма-юз келаркан, у фақат бир нарсани мудом ўзига айтар эди: «Мен янада кўп ишлашим керак». Бу унинг шахсий шиори эди.

Қолганлар ҳам бутун вужудлари билан ишга берилишган эди. Шундай қилиб, ҳатто товуклар ва ўрдаклар ҳам хирмонга беш пуд буғдойни дона-доналаб ташидилар. Талон-торожликлар, меъёр борасидаги можаролар, жанжал ва низолар, рашк, яъни эски пайтда одатий бўлган барча нарса – ҳаммаси йўқ бўлди. Ҳеч ким, деярли ҳеч ким шикоят қилмади. Тўғри, Моллига эрталаб барвақт туриш ёқмасди, агар унинг шудгоридан тош чиқиб қолса, ишни ташлаб кетвориши мумкин эди. Мушукнинг хулқ-атвори ҳам анчайин ғалати эди. Тезда маълум бўлдики, ортга суриб бўлмайдиган бирор зарур юмуш чиқса, мушукни топиб бўлмай қоларди. У соатлаб йўқолиб қолар, аммо тушлик пайтида ва ишлар тугагач, кечки овқат пайти ҳеч нарса бўлмагандай ҳозир бўларди. Бироқ барча эътирозларга шунақа ишонарли баҳоналар топар-

ди ва дилни ўртаб, миёвлардики, унга, унинг эзгу ниятлари-га ишонмасликнинг иложи йўқ эди. Кекса эшак Бенжамин, кўзғолон замонидан бери гўёки ҳеч ўзгармагандай эди. У ҳеч қачон бирор ишга ўзича уринмаган ва буюрилган бирор ишдан қочмаган эди. Аммо нима иш қилган бўлса, ҳаммаси худди мистер Жонс замонасиники каби сокин қайсарлик руҳига қоришган эди. Бенжамин исён ва у келтирган мустақиллик ҳақида гапирмасликни афзал кўрарди. Ундан мистер Жонсни ҳайдашганидан сўнг ҳаёт қанчалар яхшиланди, деб сўрашганида, у фақат минғирлаб кўярди: «Эшаклар узок яшайди. Сизларнинг ҳеч бирингиз ҳали ўлган эшакни кўрганнингиз йўқ», қолганларнинг бу сирли жавобдан қониқишдан бошқа чоралари йўқ эди.

Якшанбада ҳамма дам оларди. Нонушта одатдаги кунлардан бир соатга кеч бўларди, кейин ҳамма ҳар ҳафта албатта ўтказиладиган тантанага шошиларди. Энг аввало тантанали тарзда байроқ кўтарилади. Сноуболл кичик омборда Жонс хонимнинг яшил дастурхонини топди ва унга туёқ ҳамда шох расмини чизди. Ҳар якшанба бу дастурхон-байроқ молхона боғида ерга қадалган тик ёғочга ўрнатиларди. Яшил ранг, тушунтирди Сноуболл, Англиянинг далалари рамзидир, туёқ ва шох бўлгуси Ҳайвонлар Республикасини англатади, ҳайвонлар давлати бутун дунёда одамзод инсонлар насли тугатилгандан кейин барпо этилади. Бутун дунё ҳайвонлари, бирлашингиз! Байроқ кўтарилгандан сўнг, ҳамма катта омборда Ассамблея деб аталадиган умумий кенгашни ўтказиш учун йиғиларди. Бу ерда келгуси ҳафтада қилинадиган ишлар режалаштириларди, турли ечимлар олдинга сурилар ва муҳокама қилинарди. Қоида тариқасида чўчқалар таклиф киритишарди. Қолган ҳамма қандай овоз бериш лозимлигини билар, аммо уларнинг миясига ҳеч қачон ўз таклифлари билан чиқиш фикри келмас эди. Сноуболл ва Наполеон мунозараларда фаол қатнашар эди. Бироқ шу нарсани сезишдики, улар ҳеч қачон бир битимга кела олмас эдилар: уларнинг биттаси нимани таклиф қилмасин, иккинчиси ҳаммиша бунга қарши чиқарди. Ҳатто ҳамма нарса буткул тушунарли бўлган ва яқдил муросага эришилган пайтда ҳам.

Масалан, боғ орқасида кичикроқ майсазорни ишни эрта тугатган ҳайвонлар учун дам олиш жойи қилиб қолдиришга қарор қилинганда ҳамда ҳайвонларнинг ҳар бир тоифаси учун нафақа ёшини белгилаш чегаралари ҳақида жўшқин баҳслар юзага келарди. Ассамблея ҳар доим ҳайвонободликларнинг мадҳияси бўлган «Англия жониворлари»ни куйлаш билан якунланарди. Шундан сўнг ҳамма дам оларди.

Аввал абзаллар сақланган бинони чўчкалар ўзларининг штабхоналарига айлантиришди. Бу ерда улар молхонада топилган китоблар ёрдамида темирчилик, дурадгорлик ва бошқа ҳунарларни ўрганишарди. Сноуболл, бундан ташқари, ҳайвонлар қўмитаси деб аталадиган ташкилотларни тузиш билан шуғулланарди. Бу иш билан шуғулланиш унга чарчоқ билмас бир қувват бахш этарди. У товуклар учун тухум ишлаб чиқариш Қўмитасини, сигирлар учун тоза думғозалар Лигасини, ёввойи ўртоқлар учун иккиламчи таълим Қўмитасини (унинг мақсади каламушлар ва куёнларни қўлга ўргатиш эди), ёш қўйлар орасида тоза жун етиштириш Ҳаракатини, Ёш чўчкалар Иттифоқини ва бошқа кўплаб қўмиталарни ташкил этди. Ўқиш ва ёзиш курсларини айтмасак ҳам бўлади. Одатда барча бу тахлит лойиҳалар омадсизликка учрар эди. Масалан, ёввойиларни қўлга ўргатиш лойиҳаси дарҳол барбод бўлди. Барча ёввойи жониворлар барибир ўзларини ёввойиларча тутар, агар уларга атайин бағрикенглик билан ёндашилаётганини сезиб қолсалар, бу муносабатдан имкон қадар ўз манфаатлари учун фойдаланишга тушардилар. Мушук иккиламчи таълим қўмитасига кирди ва бир неча кун мобайнида катта фаоллик намоён қилди. Шу тариқа, уни бир кунни томда ўтирган ва ундан биров масофа сақлаб турган чумчуқлар билан суҳбатлашаётган ҳолда кўришди. Мушук чумчуқларга ҳамма ҳайвонлар биродарлар экани ва энди истаган чумчуқ унинг олдига келиб, тирноқли панжаларида ўтириши мумкинлигини сўзларди. Бироқ, чумчуқлар унинг бехосдан еб қўйишидан ҳайқиқиб, олисроқ туришда давом этардилар.

Шунга қарамасдан, саводсизликни тугатиш курслари са-

марали давом этар, катта ютуқларга эришганди. Кузга келиб, барча ҳайвонлар у ёки бу даражада саводли бўлдилар.

Чўчқаларга келганда, улар эркин ўқиб, ёза олар эдилар. Кучуқлар ўқишдан яхши натижа кўрсатдилар, бироқ уларни ҳайвонизмнинг етти арконидан бошқа нарса қизиқтирмасди. Эчки Мюриэл итлардан кўра яхши ўқий олар ва гоҳида кечкурунлари бошқаларга ахлат тўдасидан чиққан газета парчаларини ўқиб берарди. Бенжамин ҳам чўчқалар сингари ўқий олар, аммо қобилиятини ҳеч қачон намоёиш қилмасди. Менга маълум бўлишича, дерди у, бизнинг асримизда ўқишга арзийдиган нарса ёзилгани йўқ. Кловер алифбони ўзлаштирди, аммо ҳарфлардан сўз ҳосил қилиш санъатини эгаллай олмади. Боксёр бор-йўғи Г ҳарфигача борди, холос. У ўзининг баҳайбат туёқлари билан тупроқ чангида А, Б, В, Г ҳарфларини чизар, қулоқларини сиқиб, вақт-вақти билан ёлини силкитиб, кейинги келадиган ҳарфни эслаб қолишга уринарди. Гоҳида у навбатдаги тўрт ҳарфни қатъий ўзлаштириб олар, аммо, одатда, олдинги тўрт ҳарфни эсдан чиқариб юборган бўларди. Охир-оқибат, у дастлабки тўрт ҳарф билан қаноатланишга қарор қилди ва бу ҳарфларни ҳар куни бир-икки марта ёзадиган бўлди. Бу унга хотирасини тозалашда ёрдам берди. Ўзининг исмини ташкил қилган тўртта ҳарфни ўзлаштирган Молли бошқа ҳарфларни ўрганишни рад этди. У ўз исмини шохчалар билан ясар, бир жуфт гул билан безатар ва ўз асарига шавқ билан термилганча, унинг атрофида айланиб юрарди.

Молхонанинг бошқа жониворлари А ҳарфидан нарига ўта олмадилар. Бундан ташқари, қўйлар, ўрдақлар ва товуқлар сингари энг ақлсиз ҳайвонлар ҳатто ҳайвонизмнинг етти арконини ҳам ёдлай олмасликлари аён бўлди. Узок мунозаралардан сўнг, Сноуболл еттита тамойил битта ҳикматга жамланиши мумкинлигини эълон қилди, у шундай жаранглар эди: «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво». Ҳайвонизмнинг асосий тамойили, деди у, шу фикрда жамланган. Уни чуқур ўзлаштирган ҳайвон инсоннинг таъсиридан холос бўлган ҳисобланади. Бир қараганда, бу тамойил қушларни

истисно қиларди, чунки уларнинг ҳам оёқлари иккита эди, ammo Сноуболл бунинг унақа эмаслигини исботлади.

– Қушларнинг қанотлари, ўртоқлар, – деди у, – бу ҳаракат аъзоси эмас, ҳаракатланиш аъзосидир. Демак, уларни оёқлар деб ҳисоблаш мумкин. Инсоннинг ўзига хос белгиси – унинг **қўлларидир**, бу қўл ёрдамида у ўзининг барча ёвузликларини амалга оширади.

Қушлар Сноуболлнинг узундан-узоқ баландпарвоз гапларини барибир тушунганлари йўқ, бироқ унинг шарҳлари маъносини англадилар, барча саводда қолоқ ҳайвонлар янги афоризмни тиришқоқлик билан ёдлашга киришдилар. Катта-катта ҳарфлар билан катта омборнинг орқа деворидаги етита тамойилнинг тепасига янада катта ҳарфлар билан «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво» деб ёзиб қўйишди. Ниҳоят, уни ўзлаштирган қўйлар янги ҳикматни олқишлаб қарши олдилар ва кўпинча, яйловда юрганда, ҳаммалари жўровоз бўлиб баърай бошладилар: «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво! Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво!» Улар соатлаб, чарчоқ нималигини билмай, буни давом эттиришлари мумкин эди.

Наполеон Сноуболлнинг қўмиталарига ҳеч қанақа қизиқиш билдирмади. Унинг айтишича, кексалик томон яқинлашган авлод учун ўсиб келаётган ёш авлодни ўқитиш ҳар қандай бошқа ишдан муҳимдир. У ўз нуқтаи назарини айнан ҳосил йиғим-терими тугаб, Жесси ва Блюбелл тўлғоқда тўққизта кучукча тукқан пайтда айтди. Улар эмизишдан чиққан куниёқ, Наполеон энди уларнинг таълим олишларига шахсан ўзи жавобгар эканини айтиб, кучукчаларни онасидан олиб қўйди. У кучук болаларини чордоққа жойлаштирди, бу ерга фақат чўчқаларнинг штабхонасидан зина орқали чиқиш мумкин эди. Кучукчаларни бошқалардан шу қадар қаттиқ ихоталашдики, молхонанинг бошқа яшовчилари тез орада кучукчаларнинг мавжудлигини эсидан ҳам чиқариб юборди.

Сутнинг ғойиб бўлганлиги ҳақидаги сирли воқеа ҳам тез орада ойдинлашди. Чўчқалар ҳар куни уни ўз овқатларига аралаштирар эдилар. Эртачи олмалар ҳам қизара бошладди. Энди ҳар гал шамол эсганда, олмалар тўкилиб, боғдаги майсалар устини безай бошлашди. Ҳамманинг бу олмалар-

дан ейишга ҳаққи борлиги қоидаси қарор топган эди. Аммо бир куни ўрнатилган тартиб ўзгартирилди: ҳамма олмалар йиғиштирилиб, чўчқалар учун ажратилган бинога олиб келиниши шарт қилинди. Кимдир норозилик билдирмоқчи бўлди, аммо бу натижа бермади. Бу ишда ҳатто иккита фикри доимо қарама-қарши бўлган чўчқалар: Наполеон ва Сноуболл ҳам ажиб яқдиллик намоён қилдилар. Бошқаларга вазиятни тушунтириш мажбурияти Қичқироққа юкланди.

– Ўртоқлар! – Қичқирди у. – Умид қиламанки, сизлар бизни – чўчқаларни майда худбинлик туфайли бу қарорни қабул қилган, деб ўйламангиз керак. Аслида бизларнинг аксариятимиз сут ва олмаларни умуман ёмон кўрамыз. Мен ўзим уларга карагим ҳам йўқ. Биз улардан фақат бир мақсадда – сизларнинг соғлиқларингизни асраш учун фойдаланамиз. Олмалар ва сутда (ўртоқлар, бу илм-фан томонидан исботланган) чўчқаларнинг ҳаётини сақлаш ва кайфиятини яхшилаш учун зарур бўлган унсурлар мавжуд. Биз чўчқалар, – интеллектуал меҳнат соҳаси ходимларимиз. Молхонамининг фаровонлиги ва ишларни ташкил этиш вазифаси мутлақ бизнинг зиммамизга юклангандир. Биз кеча ва кундуз сизларнинг фаровонлигингиз ҳақида тинимсиз ғамхўрлик қиламыз. Биз фақат **сиз учун** сут ичамиз ва бу олмаларни еймиз. Биз чўчқалар ўз мажбуриятларимизни бажара олмай қолсак, оқибатда нима бўлишини тасаввур қила оласизми? Жонс қайтиб келади! Ҳа, яна Жонсининг ҳукмронлиги бошланади! Мен ишонаманки, ўртоқлар, – думини ликиллатиб, у ёндан-бу ёнга жилпанглаётган Қичқироқнинг овозида даярли ўкириб, йиғлашга ўхшаш оҳанг эшитилди, – шубҳасиз, Жонсининг қайтишини истаётган бирор ҳайвон йўқ!

Барча жониворлар бир нарсада, шубҳасиз, яқдил эдилар, бу айнан Қичқироқ айтаётган нарса эди: уларнинг ҳеч бири Жонсининг қайтишини истамас эди. Вазият уларнинг қаршисида шу тариқа кўндаланг турганида, улар эътироз билдириш учун сўз топа олмай қолдилар. Жонсининг қайтишидан кўрққан ҳайвонлар чўчқаларнинг соғлиғини сақлашга – олма ва сутни уларга беришга қарор қилдилар. Чўчқаларнинг соғлиғи учун қайғуриш зарурлиги жуда ҳам яққол аён бўлди.

Бошқа мулоҳазаларсиз ҳамма сут ва ерга тўкилган олмаларни (етилган олмаларнинг ҳам аксариятини) чўчқалар учун асраб қўйишга розилик билдирди.

Ёзнинг охирига келиб, Ҳайвонободда юз берган воқеалар ҳақидаги хабарлар бутун ўлкага тарқалди. Ҳар куни Сноуболл ва Наполеон кабутарларни турли томонга учиришар, улар кўшни молхоналарда яшовчи ҳайвонларга ўзларининг кўзғолонлари тарихини ҳикоя қилиб беришлари ва уларга «Англия жониворлари» мадҳиясини ўргатишлари лозим эди.

Мистер Жонс эса деярли барча вақтини Уиллингтондаги «Қизил йўлбарс» пивохонасида ўтказар ва уни тинглашга рози бўлган ҳар бир одамга бошига тушган даҳшатли адолатсизлик, уни мулкидан айирган қандайдир ношукур ҳайвонлар тўдаси ҳақида нола қиларди. Қолган молхоналарнинг эгалари, умуман олганда, унга хайрихоҳлик билдирар, аммо ёрдам беришга шошилмас эдилар. Уларнинг ҳар бири ичидан мистер Жонснинг бошига тушган кулфатнинг бир чети уларга ҳам тегмасмикин, деган хавотирда эди. Чархи фалакнинг жафоси шу эдики, Ҳайвонободга худуди чегарадош икки молхонанинг эгалари ҳамиша мистер Жонс билан ёмон муносабатда эдилар. Уларнинг бири Фоксвуд деб аталадиган, каттакон, путурдан кетган, ўт-алаф босган эски молхона эди, унинг яйловлари ҳам қуриб битаёзган, чегара тўсиқлари ҳам ағанаган молхона эди. Унинг эгаси мистер Пилкингтон анқов бир фермер бўлиб, бутун вақтининг ҳаммасини мавсумига қараб ё тулки овида, ё балиқ овида қармоғига тикилиб ўтказарди. Пинчфилд деб аталадиган иккинчи молхона кичикроқ бўлса-да, яқши аҳволда эди. У кўпол ва жаҳлдор мистер Фредерикка тегишли эди. У доим қандайдир суд низолари билан машғул бўлар, бир чақа учун қариндошининг ҳам бўғзидан оладиган одам сифатида танилган эди. Бу иккалови бир-бирларини шу қадар ёмон кўрар эдиларки, ҳатто ўз манфаатлари ҳимояси учун ҳам бир битимга кела олмасдилар.

Шунга қарамасдан, уларнинг иккаласи ҳам Ҳайвонободдаги исён ҳақидаги хабардан саросимага тушган эди ва ўз қарамоғида бўлган жониворлар бу хабарни ўзлари учун дастуриламал сифатида қабул қилмасайди, деган хавотирда

эдилар. Дастлаб улар молхонани мустақил бошқарадиган жониворлар ғояси устидан масхара қилишга қарор қилдилар. Икки ҳафтадан кейин ҳаммаси вайрон бўлади, дейишди улар. Уларнинг фикрича, «Кўрғонча» молхонасидаги (улар молхонани эски номи билан аташни афзал кўришарди, янги «Ҳайвонобод» номини эшитишни ҳам истамас эдилар) ҳайвонлар тез кунда бир-бири билан уриша бошлайди, очликдан адо бўлишини айтмаса ҳам бўлади. Бирок, вақт ўтиб борар экан, мустақилликка эришган жониворлар ўлишдан йироқ экани аён бўлди, Фредерик ва Пилкингтон гап оҳанжамасини бошқа ёққа бурдилар ва «Ҳайвонобод»да шафқатсиз бошқарув усули мавжудлиги ҳақида гапира бошладилар. Уларнинг айтишича, у ерда ҳайвонхўрлик авжига чиққан, ҳайвонлар бир-бирларини қиздирилган темир найзалар билан қийноққа солмоқдалар ва барча байталларни жамоавийлаштириб, ҳамма ҳайвонлар учун умумийга айлантирганлар. Табиат қонунларига қарши боришнинг товони шудир, кўшиб қўйишди Фредерик ва Пилкингтон.

Шунга қарамасдан, бу бичиб-тўқилган тахминларга нисбатан умумий ишонч йўқ эди. Одамларни ҳайдаб, ҳайвонлар мазза қилиб яшаётгани ҳақидаги миш-мишлар мажхул тарзда тарқалишда давом этар, ўлкадаги бошқа молхоналарда ҳам ҳайвонлар уйғона бошлаган, хавотирли бир тўлғонишда эди. Доимо итоатда бўлган хўкизлар тўсатдан ёввойилашдилар, қўйлар ёғоч тўсинларни бузар ва яйловларни топтаб ташлашар эди, сигирлар сут соғаётганда челақларни ағдаришарди, тулпорлар тўсиқлар олдида сакрашдан бош тортиб турар ва чавандозни ирғитишарди. Бундан ташқари, «Англия жониворлари» мадҳиясининг оҳанги ва ҳатто сўзлари бир ерларда тарқала бошлаганди. Унинг машҳурлиги мислсиз тезликда ўсиб борарди. Бу қўшиқни эшитган одамлар ғазабланар, аммо мадҳиянинг шунчаки кулгили эканини таъкидлашарди. Ишониш қийин, дейишарди улар, бунақа расво қўшиқни ҳатто ҳайвонлар ҳам айтмаслиги керак. Агар бирор ҳайвонни гимнни маъраб турганида кўриб қолсалар, қамчин билан савалардилар. Барибир мадҳия жониворлар орасида жаранглашда давом этарди. Сайроқи қораялок

кушлари тўсинларга кўнганча бу кўшиқни чирқиллашар, кабутарлар қайрағоч шохларида гангир-гунгурлашишарди; бу оҳанг темирчиларнинг сандонидан ҳам, черковларнинг кўнгироқларидан ҳам таралаётгандай эди. Бу оҳангни эшитган одамлар ички титроққа тушардилар, чунки бу истиқболдаги қасос оҳанги эканини яхши билардилар.

Октябрь ойининг бошида, барча донли экинлар ўрилган ва ғарам қилинган, бир қисми совурилиб, дондан ажратилган пайтда, айғоқчи кабутарлар тўдаси ҳавода бир кўриниш бериб, ёввойи бир ҳаяжон билан Ҳайвонободга кўнишди. Уларнинг хабарига кўра, Жонс ўз одамлари ва бир тўда Фоксвудлик ва Пинчфилдлик кўнгиллилар билан дарвозалардан ўтишган ва молхонага яқинлашиб келишмоқда. Уларнинг барчаси таёқлар билан қуролланган, фақат олдиндаги Жонс кўлларига тўппонча ушлаб олган. Уларнинг молхонани тортиб олишга уринишларига шубҳа йўқ эди.

Бу ҳамла анчадан бери кутилар, унга барча тайёргарликлар аввалдан кўрилиб қўйилган эди. Сноуболл фермада топилган эски китобдан Цезарнинг галларга қарши юриши ҳақида ўқиганди ва молхона мудофаасини ташкил этиб қўйганди. Буйруқлар чақмоқ тезлигида берилди ва бир-икки дақиқа ичида ҳамма ўз жойини эгаллади.

Одамлар иншоотларга яқинлашишлари билан, Сноуболл биринчи зарбани берди. Барча ўтгиз бешта кабутарлар ҳужумчиларнинг бош устида чарх урардилар ва уларнинг кўзи тушадиган кўриш майдонини тўсиб қўярдилар, одамлар уларни ҳайдаш билан овора бўлиб турганда, девор ортида писиб турган ғозлар қлдинга чиқишди ва ҳамлакорларнинг думбаларини шафқатсиз чўқилай бошлашди. Бироқ бу одамларнинг сафига парокандалик солиш учун қилинган чалғитиш усули эди ва одамлар ғозларни осонгина таёқлар билан ҳайдаб юбордилар. Шунда Сноуболл ҳужумнинг иккинчи сафини жангга ташлади. Мюриэл, Бенжамин ва Сноуболл кўмондонлигидаги барча кўчқорлар олдинга интилишди ва ҳамлакорларни ўраб олишди, Бенжамин одамларни туёғи билан тепиш учун атрофда айланиб турган бир пайтда, ғанимни туртиб, шохлаб ташлашди. Барибир темир найзалар

ва тақаланган бошмоқлари бўлган одамларга кучлари етмасди. Тўсатдан Сноуболл чинқириб юборди, бу ортга чекинишга ишора эди, ҳамма ҳайвонлар ҳовлига қайтиб кирдилар.

Ҳамлакорлар ичида қувонч саслари эшитилди. Уларнинг назарида, ҳайвонлар қоча бошладилар ва одамлар уларни тартибсиз таъқиб этишга тушдилар. Сноуболл айнан шуни кутиб турарди. Ҳамлакорлар ҳовлига кирган заҳоти, Сноуболл ҳужумга буйруқ берди ва молхона ортидаги буталар ичида пистирмада турган учта от, учта сигир ва чўчқалар тўсатдан душманнинг ортидан зарба бердилар. Сноуболлнинг ўзи Жонсга томон отилди. Уни кўрган Жонс тўппончасини шартга ўгириб, ўқ узди. Ўқ Сноуболлнинг елкасига тегиб ўтди, унинг баданида қонли из қолдириб, рўпарада турган кўйни ҳалок қилди. Бир лаҳза ҳам тўхтамасдан, Сноуболл ўзининг бутун оғирлиги билан Жонсни оёғидан чалиб ағдарди. Тўппончасини тушириб қўйган Жонс гўнг уюмига йиқилди. Энг ваҳшатли томошани Боксёр кўрсатди, у қутурган тулпор каби икки оёғини кўтариб, тақаланган туёқлари билан тепди. Унинг биринчи зарбаси Фоксвуддан келган отбоқарнинг калласига тегди ва у нафас олмай, ахлатга қулади. Бунга кўрган бошқалар найзаларини ташлаб, қочишга тушдилар. Бор-йўғи бир неча лаҳза ичида саросимага тушган одамлар ҳовлида бетартиб тентирай бошлашди. Ҳайвонлар уларни шохлашар, босишар, юлишар ва туртишарди. Барча жониворлар, ҳар бири ўзича, бу қасос байрамида иштирок этарди. Ҳатто мушук ҳам беҳосдан томдан бир молбоқарнинг елкасига сакради ва унинг ёқаси ичига тирноқли панжаларини тикди, молбоқар ҳайвондай ёввойи овозда инграб юборди. Чиқиш йўли очиқ турганини кўрган одамлар тўдалашиб ташқарига отилдилар ва катта йўл томон шошилдилар. Ҳамлаларидан беш дақиқа ҳам ўтмай – одамлар шармандаларча уларни молхонага олиб келган йўл билан қочиб борардилар. Уларнинг ортидан товонларини чўқилаганча ғозлар тўдаси қувиб борарди.

Бир одамдан ташқари, ҳамма қувиб юборилди. Ҳовлининг олис томонида Боксёр юзи ерга қапишган отбоқарни

тепага ўғириш учун эҳтиёткорлик билан туртаётганди. У эса кимирламасди.

– У ўлиб қолибди, – Боксёр қайғу билан гапирарди. – Мен буни истамаган эдим. Мен ўзимнинг темир тақаларим ҳақида унутган эканман. Мен буни истамаганимга ким ҳам ишонарди?

– Ўртоқлар, бўшашманглар, – бақирди ярасидан ҳали қон сизиб турган Сноуболл. – Уруш уруш-да. Одамзоднинг энг яхшиси ўлган одамдир.

– Мен ҳеч қачон ҳеч кимни, ҳатто одамни ҳам жонидан жудо қилмоқчи эмасдим, – Боксёр кўзлари тўла ёш билан такрорлади.

– Молли қаёқда? – кимдир эслаб қолди.

Молли ростдан ҳам ғойиб бўлганди. Бир дақиқадан сўнг молхонада шовкин кўтарилди: одамлар уни қандайдир йўл билан ногирон қилган ёки асирга олган бўлишлари мумкин, деган хавотирлар пайдо бўлди. Охир-оқибат, Молли ўзининг отхонадаги катагига беркинган ҳолда топилди. У қулоғигача сомонга кўмилган ҳолда пусиб ётарди. Молли қурол ишга туширилган заҳоти жанг майдонидан гум бўлганди. Уни кўргандан кейин, ҳамма ҳайвонлар ҳовлига шошиб чиқишганида, ўзини хушсиз ўликка солиб ётган отбоқар аллақачон ғойиб бўлганди.

Ана шундагина ҳамма ҳайвонлар ёввойи жунбишга келишди; ҳар бири бошқалардан баланд овозда қичқиришга уринганча, жангдаги ўз қаҳрамонликлари ҳақида сўзлашни бошлади. Буларнинг бари ғалаба муносабати билан байрамга айланди. Дарҳол байроқ юқорига кўтарилди, «Англия жониворлари» кўп марта айтилди, ҳалок бўлган кўзичоқ тантанали дафн этилди. Унинг қабрига дўлана бутаси экилди. Янги қабр устида Сноуболл қисқача нутқ ирод қилди. Барча ҳайвонларни зарур бўлса, молхона учун, “Ҳайвонобод” учун ўз жонларини фидо қилишга даъват этди.

Бир овоздан «Ҳайвон – биринчи даражали қаҳрамон» ҳарбий мукофотини таъсис этиш тўғрисида қарор қабул қилинди, бу мукофот Сноуболл ва Боксёрга берилди. У жездан ясалган бўлиб (аслида бу жез тақалар абзалхонада аввалдан

сочилиб ётганди) авваллари уларни хайвонларга бозор кунлари ва байрамларда тақиб қўйишарди. Бундан ташқари, «Хайвон – иккинчи даражали қаҳрамон» ҳарбий мукофоти ҳам таъсис этилиб, у билан ҳалок бўлган қўзичоқни ўлимидан сўнг тақдирлашди.

Бу тўқнашувни нима деб аташ борасида кўп тортишувлар бўлди. Ниҳоят, уни сигирхона олдидаги жанг деб аташга қарор қилинди, чунки пистирма айнан ўша ерда турганди. Мистер Жонснинг тушиб қолган тўппончаси лойқа ичида ётганди. Молхонада патронлар заҳираси ҳам борлиги маълум эди. Энди тўппонча байроқ илинадиган устун остига артиллерия тариқасида қўйиладиган бўлди. Ундан йилига икки марта – 12 октябрда, сигирхона олдидаги жангнинг йиллигида ва сигирхона жангини хотирлаш учун қуёш тикка келган кунда тантанали ўқ отишга қарор қилинди.

Қиш кириши билан Молли баттар бадқовоқ бўлиб қолди. У ишга кеч чиқарди ва ухлаб қолганини баҳона қиларди. Иштаҳаси карнай бўлганига қарамасдан, доим қаеридир оғриб, азоблаётганидан нолирди. Исталган баҳона билан ишни ташлаб кетар ва сувли қудуқнинг олдига бориб, ўзининг сувдаги аксига махлиё бўлиб ўтирарди. Иш анча жиддий тус олганга ўхшарди. Бир куни, Молли бир тутам сомонни чайнаб, ҳовлида қувнок, узун думини ликиллатганча дикирлаб юрганда, унинг олдига Кловвер келди.

– Молли, – деди у, – мен сен билан жиддий гаплашишим керак. Бугун эрталаб мен сенинг Ҳайвонободни Фоксвуддан ажратиб турган девор ортига қараб турганингни кўрдим. Нариги томонда мистер Пилкингтоннинг одамларидан бири турган эди. Ва – мен сизлардан узоқроқ эдим, аммо кўзим мени алдамайди – у сен билан ниманидир гаплашди ва сен бурнингни қашлаб қўйишига ҳам индамадинг. Бу нима қилганинг, Молли?

– Бунақа бўлмаган! Мен у ерда йўқ эдим! Буларнинг бари ёлғон! – туёқлари билан ерни тепиб, кавлаганча Молли ғингшиб қўйди.

– Молли! Менга қара. Ўша одам сенинг бурнингни қашлаб қўймади, деб менга қасам ича оласанми?

– Бу тухмат! – деди Молли кўзларини олиб қочганча. Кейинги лаҳзада у кескин ўгирилди ва далага томон қочиб кетди.

Кловвер чуқур ўйланди. Бировга бир нарса демай, Моллининг катагига борди ва туёқлари билан барча пичан уюмини титиб чиқди. Фарам тагида ушатиш қанд бўлаги ва турфارانг тасмачалар боғлами беркитилган ҳолда турарди.

Уч кундан сўнг Молли ғойиб бўлди. Бир неча ҳафта унинг қаердалиги ҳақида хабар бўлмади, кейин айғоқчи кабутарлар уни Уиллингтоннинг нариги томонида кўрганларини айтишди. У қовоқхона ёнидаги иккигилдиракли қора-қизғиш араванинг шотисиди турарди. Семиз, қизил юзли, тўқима қўнжли шим ва этик кийган, майхоначига ўхшаш эркак унинг бурнини қашлаб, лунжиги қанд бўлагини солиб

кўярди. Унинг янги жабдуғи, пешонасида қизил тасмачаси бор эди. Кабутарларнинг айтишига қараганда, Молли бахтли ва ҳаётдан мамнун кўринарди. Моллини бошқа эсламай кўйдилар.

Январда қаттиқ совуқ тушди. Музлаган ернинг қаттиқлиги темирдай эди, далалар бўшаб қолди. Мажлисларнинг аксарияти омборда ўтарди, чўчкалар келгуси йил қилинадиган ишлар режасини ва молхона бюджетини тузиш билан машғул эдилар. Гарчанд барча масалалар умумий овоз бериш йўли билан ҳал этилишини ҳамма эътироф этган бўлса-да, тараққиётнинг бош йўналишини молхонанинг ақлли вакиллари – чўчкалар белгилаб беришарди. Бундай тартиб жуда яхши ишларди, аммо бу хотиржамлик Сноуболл ва Наполеон баҳслашишни бошлагунча давом этарди. Улар имкон туғилди дегунча, исталган сабаб билан мунозарага киришиб кетишарди. Агар уларнинг бири далаларга арпа экиш керак, деб айтса, иккинчиси далаларнинг аксарият қисмига шаксиз сули экишни тавсия қиларди. Агар уларнинг бири қайсидир далага лавлаги экишни олдинга сурса, иккинчиси бу далада мева берадиган илдизли ўсимликлардан бошқа исталган экинни экиш мумкинлигини исботлашга тушарди. Ҳар бирининг ўз издошлари бор эди, издошлар ҳам қайноқ баҳсга киришиб кетардилар. Агар Ассамблея мажлисларида ўзининг улуғ нотиклик маҳорати туфайли Сноуболлнинг кўли баланд келса, Наполеон орқаворотдан ҳал қилинадиган ишларга устаси фаранг эди. Уни, айниқса, кўйлар ҳурмат қилишарди. Гоҳида кўйлар, нима бўлаётганидан қатъи назар, жўровоз бўлиб ёки алоҳида «Тўрт туёқ – аъло, икки туёқ – расво»ни баърашни бошлашар ва шу билан Ассамблеянинг иши тугарди. Шу нарса сезилардики, бу қичкириқлар Сноуболл нутқининг энг баландпарвоз жойига келганда янграрди. Сноуболл молхонада сочилиб ётган «Фермер ва чорвадор» журналининг бир нечта эски сонларини чуқур ўрганди, янги ташаббуслар ва қайта қуриш ғоясини бошлади. У ўз нутқида дренаж ариқларни тозалаш, пичан ғарамлаш, гўнглаш жараёнлари ҳақида билимдонлик билан гапирарди. Унинг томонидан мураккаб схема ишлаб чиқилган бўлиб, унга кўра

хайвонлар бевосита даланинг ўзида ҳар куни ҳар ерга бўшанишлари керак, бу далаларга гўнгни тенг тақсимлаш билан бирга, гўнг ташиш транспорти масаласини ҳам ҳал этади. Наполеон схемалар билан шуғулланмас, аммо бамайлихотир тарзда Сноуболлнинг схемалари арзимас чўпчак дер эди. Афтидан, Наполеон ўзининг вақти-соатини кутаётганди. Шамол тегирмони ғояси пайдо бўлганда, аввалги низолар ва карама-қаршилиқлар ҳеч нарса экани маълум бўлди.

Чўзинчоқ, ястанган яйловнинг ўртасида кичикроқ тепалик бўлиб, айна пайтда, бу молхона худудидаги энг баланд жой эди. Унинг остидаги кумлоғини ўрганган Сноуболл бу ер шамол тегирмони қуриш учун энг мақбул жой эканини, шунда бу тегирмон динамомашинани айлантиришини ва молхонани электр қуввати билан таъминлашини эълон қилди. Қўтонлар ва оғилхоналарни ёритиш ва қишда иситиш мумкин бўлади, циркуляр арра, пичанкестигич ва ҳатто лавлагини аралаштиргич машина ва сут соғиш қурилмалари ишга тушади. Жониворлар бунақа нарсалар ҳақида эшитмаган эдилар (чунки пугурдан кетган бу молхонада энг жўн механизмлардан бошқаси бўлмаган), улар Сноуболлга ҳайрат билан қарашар, у эса ҳайвонлар олдида фантастик машиналарнинг ҳашаматли манзарасини тасвирлаб берарди. Бу машиналар уларнинг ўрнига ҳамма ишларни бажаришади, жониворлар эса ўтлоқларда сайр қилиб, ўқиш ва суҳбатлашишни машқ қилиб, роҳатланадилар.

Бир неча ҳафта ўтгандан сўнг Сноуболлнинг ғоялари тугал кўринишга келди. Барча тафсилотлар мистер Жонсга тегишли учта китобдан: «Хонадон учун мингта фойдали нарса», «Ҳар ким ўз пойдеворини яратади» ва «Бошловчилар учун электрга оид қўлланма»дан олинди. Сноуболл ўз фикрларини қачондир инкубатор бўлган бинонинг томи остида амалга оширарди, унинг пастига силлиқ тахта тўшалган бўлиб, бу тахтага чизиш мумкин эди. У бу хонадан ташқарига чиқмай, соатлаб ишларди. Вақт-вақти билан зарур варағига тошча қўйиб қўйилган китобга қараганча, туёқлари орасига совун парчасини қистириб, олдинга ва орқага юрар, чизик устидан чизик ўтказар ва ўзининг ижодидан завқланиб,

хур-хур қилиб кўярди. Унинг режаси бирин-кетин тирсақли валлар, тутқичлар ва олти қиррали айланмаларга айланди, бу тасвирлар бутун тахталарнинг барчасини тўлдирганди, бу тасвирлар бошқалар учун тушунарсиз бўлса-да, жуда ҳайратли манзара ҳосил қилган эди. Молхонанинг барча аъзолари Сноуболлнинг ижодига қараш учун кунига ҳеч бўлмаса бир марта кирардилар. Ҳаттоки ғозлар ва товуклар ҳам, оҳақдан чизилган ерларга зарар етказмаслик учун эҳтиёткорлик билан юриб, кўриб кетишарди. Фақат Наполеон четда турарди. У аввал бошдан тегирмонга қарши эди. Бироқ бир куни у ҳам кутилмаганда чизмалар билан танишгани кириб қолди. У оғир қадамлар билан чизмани айланиб ўтди, ҳар бир чизикқа синчиклаб қаради, бир-икки марта хур-хурлаб кўйди ва кўзини қия қилиб ёндан назар солиб турди-да, чизманинг устига сийиб юборди, кейин бир сўз демай, хонадан чиқиб кетди.

Тегирмон ҳақидаги масала молхонада жиддий қарам-қаршилиқларни келтириб чиқарди. Сноуболлнинг нуқтаи назарига кўра, тегирмонни куриш унчалик қийин бўлмайди. Тошларни тошмайдалагич томондан келтириш ва улардан девор тиклаш мумкин, кейин паррақлар ўрнатилади, фақат симлар ва динамомашина топилса бўлди (уларни қандай топиш ҳақида Сноуболл гапирмасди). Унинг таъкилашича, бир йил ичида барча ишларни якунлаш мумкин. Кейин, дерди у ҳайрат билан, тегирмон ўзига барча ишларни олади ва ҳайвонлар ҳафтада уч кун ишласалар етади. Иккинчи томондан, Наполеон айтардики, бугунги асосий вазифа маҳсулотни кўпайтиришдир, агар ҳайвонлар тегирмон куриш учун вақтни йўқотишса, қишда очликдан ўладилар. Молхона икки томонга ажралди, улар: «Сноуболл учун ва уч иш кунига эга ҳафталикка овоз беринг» ва «Наполеон учун ва тўқ қорин учун овоз беринг» шиорлари остида чиқиш қилишарди. Бирор бир томонга қўшилмаган ягона жонивор Бенжамин эди. У фаровонлик бўлишига ҳам, тегирмон вақтни тежашига ҳам ишонмасди. Тегирмон билан ҳам, тегирмонсиз ҳам, дерди у, ҳаёт пешонада ёзилганидай давом этаверади, яъни яхшиланмайди.

Тегирмон ҳақидаги баҳслардан ташқари, молхона мудофааси билан ҳам шуғулланиш зарур эди. Шу нарса буткул аёнки, одамзод сигирхона олдидаги жангда мағлуб бўлди, ammo душманлар Ҳайвонободни эгаллаб олиш учун навбатдаги, аввалгидан кучлироқ хужумни амалга оширишлари ва мистер Жонс ҳокимиятини тиклашлари мумкин. Мудофаа билан яна шу учун шуғулланиш лозим эдики, ҳайвонлар ўзларини самарали ҳимоя қилганлари ҳақидаги миш-мишлар бутун ўлкага тарқалаётган, кўшни молхоналар аҳлида ҳам ҳаяжонланиш уйғотаётганди. Одатдагидай, Сноуболл ва Наполеон ўртасида низо чиқди. Наполеон ҳайвонлар ўқотар қуроллар топиши ва улардан фойдаланишни ўрганишлари лозим, деб ҳисобларди. Сноуболлнинг нуқтаи назарига кўра эса, улар кўшни молхоналарга кўплаб айғокчи кабутарларни жўнатиш ва оммавий кўзғолонлар оловини ёқиш керак. Уларнинг бири ҳайвонлар ҳимояланишни ўрганиши лозим деса, иккинчиси бутун дунё инқилоби бошланса, улар ўз мудофаалари ҳақида ўйламасалар ҳам бўлади, дерди. Ҳайвонлар аввал Наполеонни тинглар, кейин Сноуболлни эшитар ва уларнинг қай бири ҳақ эканини тушунолмас эдилар. Айтиш лозимки, ҳайвонлар ҳамиша айни пайтда гапириб турганларни қўллаб-қувватлаб кетаверардилар.

Сноуболлнинг режа-чизмалари батамом яқунланган кун етиб келди. Кейинги якшанбада Ассамблея олдида тегирмон қуриш ёки қурмаслик масаласида овоз бериш ўтказиладиган бўлди. Ҳамма катта омборда тўплангач, Сноуболл турди ва вақт-вақти билан баъраб, уни бўлиб турадиган қўйлар томонга қарамасдан, тегирмон барпо этишнинг фойдалари ҳақида ўз мулоҳазаларини баён қилди. Кейин Наполеон ўрnidан кўзғалди. У сокин ва хотиржамлик билан айтдики, тегирмон қурилиши – аҳмоқлик, у ҳеч кимга бу учун овоз беришни тавсия этолмайди. Наполеон ўз жойига юмалади. У ўттиз секунддан кўп гапирмади, афтидан, чиқишининг натижаси уни умуман қизиқтирмасди. Сноуболл ўрnidан шартта туриб, яна баърай бошлаган қўйлар томонга хуриллаганча, оташин чақириқни ўртага ташлади – тегирмон қурилсин! Бу пайт жониворларнинг мойиллиги икки нотиқ томонга деярли

тенг бўлинган эди, Сноуболлнинг чакириғи эса тарозунинг ўзи томондаги палласига оғир тош бўлиб тушди. У таҳқирловчи меҳнат юки ҳайвонлар елкасидан абадий тушгандан сўнг Ҳайвонобод қанчалар ўзгаришини тасвирлаб берди. Унинг хаёлотли пичан қирқадиган ва лавлаги шарбатини сикадиган машиналардан ҳам узоққа кетди. Электр, деди у, дон совурадиган ва экин ўрадиган, пичан тўплайдиган ва ғарам боғлайдиган механизмларни ишга туширади, улар ерни шудгор қилишади ва юмшатишади, ҳар бир ҳайвон катагида чирок, иссиқ ва совуқ сув, ҳатто электрли иситгич бўлади... У нутқини тугатганда, овоз бериш қай тарзда тугашига шубҳа қолмади. Лекин айна лаҳзада Наполеон бехосдан турди ва Сноуболлга синовчан тикилиб, ғалати хуриллади, у аввал ҳеч қачон бунақа овоз чиқармаганди.

Ташқарида даҳшатли акиллаш эшитилди ва мис бўйинбоғларини шақиллатган тўққизта баҳайбат кўппак омборга отилиб киришди. Улар тикка Сноуболлга ташландилар. У сакраб тушиб, итларнинг ўткир тишли жағларидан зўрға ўзини олиб қочди. Бир лаҳза ўтиб-ўтмай, у эшикка етди, итлар унинг ортидан ташланишди. Ҳайвонлар ҳаддан зиёд довдирашдан ва қўрқишдан эсанкираб, гапиролмай қолдилар. Эшик олдида жамланиб, ҳодисани кузатишга киришдилар. Сноуболл узун яйлов томондан катта йўлга қараб қочиб борарди. У чўчкалар югуриши мумкин бўлган энг катта тезликда югурар, аммо итлар унга қарийб етиб олаётгандилар. У тўсатдан қоқилиб тушди ва уни ушлаб олишлари аниқ бўлди. Лекин у ўзини тутиб олди ва янада тез югура бошлади. Итлар уни таъқиб қилишни давом эттирдилар. Уларнинг бири қарийб унинг думини ушлаб олаётганди, лекин Сноуболл сўнги лаҳзада думини тортиб олди. Сноуболл сўнгги силтанишни амалга оширди. Таъқиб қилаётганлардан бир неча бармоқ масофа уни ажратиб турарди, бироқ Сноуболл панжарадаги тешикни кўриб қолди ва жуфтакни ростлади.

Кўрққан ва сукутга чўмган жониворлар яна омборга йиғилдилар. Қувиб кетган кўппаклар қайтиб келишди. Аввал ҳеч ким бу кўппаклар қайдан пайдо бўлганини тушуна олмади, бироқ сир тезда осонгина очилди: бу Наполеон бир

пайтлар онасидан тортиб олган ва шахсан тарбиялаган кучукчалар эди. Улар ҳали ўсиб бораётган, шунга қарамасдан, аллақачон улкан дарғазаб кўппакларга айланиб улгурган, бўрилардай бакувват итлар бўлиб вояга етишганди. Улар Наполеоннинг атрофини ўраб туришарди. Шу нарсани сезиш мумкин эдики, Наполеон уларга мурожаат қилганда улар худди қачондир итлар мистер Жонснинг сўзларига думларини ликиллатган каби думларини силкитиб қўйишарди.

Энди Наполеон кўппаклар қуршовида қачондир кекса майор нутқ сўзлаган баландликка чиқди ва маъруза қила бошлади. У ҳар якшанба эрталаб йиғиладиган Ассамблея шу ондан бошлаб бекор бўлишини эълон қилди. Мунозараларга бошқа зарурият йўқ, деди у, биз фақат вақт йўқотяпмиз. Келгусида молхонадаги барча масалаларни унинг шахсан ўзи бошчилигидаги чўчкалардан иборат махсус фавкулодда қўмита ҳал қилади. Улар барча муаммоларни муҳокама қилишади ва бошқаларга қабул қилинган қарорлар ҳақида хабар беришади. Молхонанинг барча аҳллари аввалгидай якшанба эрталаб йиғилишади, байроққа бош эгишади ва «Англия жониворлари»ни куйлашади ҳамда бир ҳафталик топшириқларни олишади. Ҳар қанақа мунозаралар ман қилинади.

Сноуболлнинг қувғин қилиниши уларни саросимага солган бўлса-да, ҳайвонлар сўнгги хабардан чуқур афсусланишни ҳис қилдилар. Уларнинг айримларида ҳатто норозилик билдириш истаги пайдо бўлди – ишончли сабабларни топа олишга қобил бўлсалар эди. Ҳатто Боксёр ҳам бир қадар ҳаяжонда эди. У қулоқларини қисиб, бир неча бор ёлини силкитди ва фикрларини тартибга келтира бошлади, бироқ, у айтишга бирор сўз топа олмади. Қолган чўчкалар ундан дадилроқ чиқдилар. Биринчи қаторда ўтирган тўртта чўчкача, чинқириб хуриллаш орқали ўз норозиликларини билдириш учун оёққа турдилар ва ҳар бири ҳар хил нарсалар ҳақида хур-хур қила бошлашди. Аммо шу пайт Наполеонни ўраб турган кўппаклар тишларини ғижирлатиб, ғингший бошладилар, бу дағдаға чўчкачаларни жим бўлишга ва жойларига ўтиришга мажбур қилди. Кейин қўйлар баланд овозда баърай бошлашди: «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво», бу

баъраш тахминан чорак соат давом этди ва барча гапларга якун ясади.

Шундан сўнг янги ҳокимиятга дарҳол мослашган миқти чўчка Қичқироқ янги тартибни тушунтириш учун бутун молхонани айланиб чиқди.

– Ўртоқлар, – деди у, – мен ишонаманки, молхонамизда яшаётган барча жониворлар ўртоқ Наполеон, бизни бошқаришни ўз зимимасига олар экан, катта масъулиятни ўзига юклаганини англаса керак. Раҳбарлик – катта роҳат, деб ўйламанлар асло, ўртоқлар! Аксинча – бу катта ва оғир масъулият. Ўртоқ Наполеон барча ҳайвонлар тенг ҳуқуқлар ва имкониятларга эга эканига чуқур ишонади. У сизларга қарор қабул қилиш юқини топширишдан бахтли бўларди. Аммо сизлар гоҳида адашишларинг мумкин – унда бизни нима кутди? Тасаввур қилинлар, сиз бу Сноуболлнинг ҳавойи ҳаётлигига ишонсанлар нима бўларди – бу аблах, бугун бизга аён бўлдики, жиноятчи ва муҳолифатчи экан...

– У сигирхона жангида жасорат кўрсатганди, – деди кимдир.

– Жасорат – бу ҳамма нарса дегани эмас, – хуриллади Қичқироқ. – Содиқлик ва итоат – энг муҳими мана шу. Сигирхона олдидаги жангга келсак, ҳали вақт келади, бу жангга Сноуболлнинг ўрни анча ошириб кўрсатилгани исботланади. Интизом, ўртоқлар, темир интизом зарур! Бугуннинг шиори шу! Бирор ножўя қадам кўйсангиз бўлди, шу заҳоти душманларнинг сиртмоғига тушасиз! Ахир, ўртоқлар, сиз Жонснинг қайтишини истамасангиз керак?

Ҳар доимгидай, бу далилни рад этиб бўлмас эди. Албатта, бирорта жонивор Жонснинг қайтишини истамасди, агар якшанба тонгини қандай ўтказиш борасидаги баҳслар Жонсни қайтаришга олиб келса, бу баҳслар, шубҳасиз, тўхтатилиши лозим. Энди мулоҳаза юритишга етарли вақти бўлган Боксёр ўзини ўртаётган ҳисларини шундай сўзларда ифода қилди: «Агар ўртоқ Наполеон шундай деган экан, демак, бу ҳақиқат». У ўзининг «Мен янада кўп меҳнат қиламан» деган шиорига кўшимча тарзда яна бир ҳикматни айтди: «Наполеон ҳамиша ҳақ».

Шу кунларда ҳаво айний бошлади; шудгорлашни бошлаш керак эди. Сноуболл ўз тегирмонини чизган сарой ёпиқ эди, ҳаммага бу чизмалар ўчириб ташланганлиги эълон қилинганди. Энди ҳар якшанба тонгида ҳамма омборда йиғилар ва бир ҳафталик топшириқларни оларди. Кекса майорнинг фақат суяклари қолган бош чаноғи қабрдан қазиб олинди ва байроқ тикланган тўсин тагидаги тўппонча ёнида турган тўнкага ўрнатилди. Энди барча ҳайвонлар байроқ кўтарилгандан сўнг саф бўлиб бош суяги ёнидан ўтишлари, унга эҳтиромларини билдиришлари лозим эди. Энди омборга кирар экан, улар аввалгидай бирга ўтирмас эдилар. Наполеон, Қичқироқ ва Мўлтонус номли шеър ва қўшиқлар ёзадиган яна бир чўчка тепаликнинг олди қисмини эгаллашар, тўққизта кўриқчи кўппак уларнинг атрофини ярим ой шаклида ўраб туришарди, бошқа чўчкалар уларнинг кетидан жой олишарди. Қолган жойга барча бошқа ҳайвонлар жойлашардилар. Ҳафталик топшириқларни Наполеон кескин ва дона-дона қилиб тушунтирарди. Бир марта «Англия жониворлари» мадҳияси жаранглар ва ҳамма тарқаларди.

Сноуболл қувғин қилинганининг учинчи якшанбасида ҳайвонлар Наполеоннинг хабаридан бироз ҳайратга тушдилар – ҳаммасига қарамасдан, тегирмон қурилади. У ўз нуқтаи назарини нега ўзгартиргани борасида бирор тушунтириш бермади, фақат бу ўта мураккаб тадбир жуда қаттиқ ишлашни талаб қилишидан огоҳлантирди. Эҳтимол, кундалик овқат меъёрини ҳам камайтиришга тўғри келиши мумкин. Режалар, албатта, энг сўнгги унсурларигача чуқур ўйланган эди. Охириги уч ҳафта мобайнида чўчкалардан иборат махсус кўмита бунинг устида иш олиб борди. Тегирмонни қуриш ва бошқа аслаҳаларни ўрнатиш, тахмин қилинишича, икки йил вақтни олади.

Кечқурун Қичқироқ дўстона суҳбат давомида қолган ҳайвонларга тушунтириш бердики, аслида Наполеон ҳеч қачон тегирмон қурилишига қарши бўлмаган. Аксинча, айнан у аввал бошиданоқ тегирмон қурилиши ғоясининг бошида турган, Сноуболл инкубатор тахтасига чизган чизмалар аслида Наполеоннинг қоғозлари орасидан ўмарилган бўлган.

Яъни тегирмон ёлғиз Наполеон томонидан ихтиро этилган. Айримлар савол беришарди, хўш, ундай бўлса, нега у тегирмон қуриш ғоясига бу қадар кескин қаршилиқ қилган? Қичқирок чўчка муғомбирона жилмайди. Бу, деди у, ўртоқ Наполеоннинг устомонлигидир. Фақат тегирмонга қарши экандай **ўзини кўрсатиб**, у хавfli хулқ-атвори билан ҳаммага ёмон таъсир ўтказаётган Сноуболлдан халос бўлган. Энди, Сноуболл батамом четга сурилгач, режа ҳеч бир тўсиксиз ҳаётга татбиқ этилиши мумкин. Буларнинг бари, деди Қичқирок, сиёсатда «тактика» деб аталади. У бир неча марта такрорлади: «Тактика, ўртоқлар, тактика!» У қувончдан сакрар ва думини ликиллатарди. Ҳайвонлар бу янги сўзни у қадар тушунмадилар, аммо Қичқирок ўз ишончли сўзини уни муҳофаза қилиб юрган учта кўппакнинг тиш ғижирлатиб, ғингшуви билан тасдиқлагач, унинг тушунтиришлари сўзсиз қабул қилинди.

Бутун йил кулларча меҳнат қилинди. Аммо ҳайвонлар бахтли эдилар: на бир шикоят, на-да бир ўзларини ҳосилга қурбон қиляпман, деган эътироз бўлмади. Ҳаммага аён эдики, мустақилликдан сўнг энди улар бир тўда дангаса ва ўғри одамларнинг чўнтаги учун эмас, ҳайвонларнинг ўзлари ва авлодларининг фаровонлиги ҳамда буюк келажаги учун меҳнат қиладилар.

Бутун баҳор ва ёзда улар ўн соатлаб меҳнат қилдилар, августда ўртоқ Наполеон якшанба куни тушлиқдан сўнг ҳам ишлашга тўғри келишини эълон қилди. Бу расмий иш кунларидан ташқари меҳнат қилишлар қатъий кўнгилли тарзда амалга оширилиши, фақат истаган ҳайвонлар чиқиши эълон қилинди. Аммо бундан бош тортган ҳар бир жонивор бундан кейин одатдаги озуқанинг ярминигина олиши белгилаб қўйилди. Шунга қарамай, ишнинг бир қисми тугалланмай қолди. Ҳосил ўтган йилдагидан бир қадар кам бўлди, чунки илдизига мева тугадиган экинларни экиш мўлжалланган икки дала экилмай қолди, чунки уларда шудгорлаш ишлари охирига етмаган эди. Яқинлашиб келаётган қиш оғир бўлишини тахмин қилиш мумкин эди.

Қурилишда қутилмаган қийинчиликлар юзага келди. Яқин-атрофда жуда яхши оҳактош кони бор эди, саройларнинг бирида эса етарлича кум ва цемент турганди, яъни барча қурилиш материаллари туёқ остида эди. Дарҳол ечиш имконсиз бўлган илк муаммо девор тиклаш лозим бўлган тошларни бўлақлайдиган аслаҳа йўқ эди. Афтидан, мисранг ва чўқморларни ишга солиш керак эди. Аммо бирорта жонивор бу учун зарур қобилиятга – икки оёқда туриб ишлаш кўникмасига эга бўлолмасди. Бир неча ҳафта беҳуда уринишлардан сўнг, кимнингдир миясига ажойиб бир ғоя келди – оғирлик кучидан фойдаланиш лозим. Тошкесарнинг бир чеккасида ўта катта, бу ҳолида фойдаланиб бўлмайдиган ҳарсангтошлар ётарди. Уларни арқонлар билан боғлашди, кейин ҳамма, сигирлар, отлар, қўйлар, кучи бор ҳамма жониворлар, ўта оғир пайтларда раҳбар ҳисобланган чўққалар ҳам ёрдам беришди. Қияликдан ҳарсангларни жар тепасига

олиб келишар ва итариб юборишарди, пастга келиб урилган тошлар майда бўлақларга бўлинарди. Шундан кейин уларни ташиб кетиш анчайин осон иш эди. Отлар уларни аравада таширдилар, қўйлар кичикроқ бўлақларни олиб боришар, ҳатто Мюриэл ва Бенжамин, бир-бирларини масхаралаганча, эски икки ғилдиракли аравага қўшилишарди ва ишга ўз хиссаларини қўшардилар. Ёз охирига келиб етарлича тошлар тўпланди ва чўққаларнинг назорати остида қурилиш ишлари бошланди.

Қурилиш секин ва қийин кечаётганди. Баъзан бирор ерга ҳаддан зиёд катта тошни ўрнатиш учун кун бўйи ҳаракат қилинар эди, кейин у тош пастга қулар ва майдаланиб кетарди. Бирор ишни Боксёрсиз амалга ошириб бўлмасди. Гоҳида унинг бир ўзи қолган ҳаммани ўрнини боса оладигандай эди. Тош пастга қулай бошласа, ҳайвонлар чинқириб, уни тўхтатишга беҳуда уринар эдилар. Айнан Боксёр арқонни таранг ушлаб, тошни тўхтатиб қоларди. Боксёр секин, қадам-бақадам тепаликка чиқиб боришини, оғир ҳансираб, туёқлари билан қисирлаган ерга ботишини, ҳамма томонидан тер қуйилаётганини – буларнинг барчасини кўрган жониворлар ҳайрат билан, нафасларини ичга ютганча қараб турардилар. Кловвер гоҳида уни ўзини зўриқтирмасликка ундарди, аммо Боксёр унга қулоқ солишни истамасди. Қанақа муаммога дуч келмасин, унинг барча саволларга жавоб бўладиган иккита шиори бор эди: «Мен янада кўп меҳнат қиламан» ва «Наполеон ҳамиша ҳақ». Энди у хўроздан эрталаб ҳаммадан ярим соат олдин эмас, 45 дақиқа олдин уйғотишни сўради. Ўша вақт тифиз пайтлардаги бундай иқтисод қилинган дақиқаларда у бир ўзи тошкесар жойига борар, тошларни тўплар ва яна ўзи шамол тегирмони қуриладиган жойга олиб борарди.

Иш мустақилликдан олдинги пайтдагидан оғир бўлса-да, ҳайвонлар ёмон яшамаётган эдилар. Дарвоқе, улар золим Жонс давридагидан кўп озуқа емаётган бўлсалар-да, ўша пайтдагидан кам деб ҳам бўлмасди. Улар фақат ўзларини боқишлари керак эди, бешта исрофгар инсон деган махлукни боқишдан халос бўлгандилар. Бу афзаллик шу қа-

дар сезилар эдики, улар бу учун айрим нарсалардан махрум бўлишларига чидай олардилар. Улар ишда қўллаган усуллар аввалгидан бир неча бор самарали бўлиб, қувватни ҳам тежарди. Масалан, одамлар ҳеч қачон ерни бу қадар ёввойи ўтлардан тоза ўтоқ қила олмасдилар, жониворлар эса уларни битта қўймай ямлаб юборардилар. Яна ҳайвонлар ўғрилиқ нималигини билмасликлари туфайли ҳамма ерда шудгорни яйловдан ажратадиган девору тўсиқлар қўйиш ва уларни тинимсиз тузатишга эҳтиёж қолмади. Шунга қарамай, ёзда олдиндан кўзда тутилмаган қийинчиликлар пайдо бўлди. Парафин, михлар, симлар, итлар учун бисквитлар ва тақаларга эҳтиёж пайдо бўлди – буларнинг ҳеч бири Ҳайвонободда ишлаб чиқарилмас эди. Бундан ташқари, кейинчалик маълум бўлдики, уруғлик ва кимёвий ўғитлар зарур, асбоблар ва ниҳоят, шамол тегирмони учун ускуналарни айтмаса ҳам бўлади. Буларни қандай қилиб топиш мумкинлигини ҳеч ким тасаввур ҳам қилолмас эди.

Ҳамма кейинги ҳафталик топшириқларини оладиган яқшанба мажлисларидан бирида Наполеон янгича сиёсат юриштишни бошлашини эълон қилди. Энди Ҳайвонобод қўшни молхоналар билан савдо-сотикни йўлга қўяди: албатта, бу ишдан мақсад тижорат эмас, ҳаёт учун зарур ашёларни қўлга киритишдир. Тегирмон ҳақида ғамхўрлик қилиш қолган барча нарсаларни ўзига бўйсундириши лозим, деди у. Шунинг учун у бир неча бугдой ғарамларини ва йиғиштирилган арпа ҳосилининг бир қисмини сотиш ҳақида қарор чиқарди. Агар бу пуллар етмаса, кейинчалик тухумлар ҳам савдо айланмасига жалб этилади, Уиллингтонда тухум учун бозорда эҳтиёж ҳамиша бор. Товуқлар, деди Наполеон, бу йўқотишларини тегирмон қурилишига қўшилган ҳиссалари деб қабул қилишлари керак.

Барча тўпланганларни дастлабки дақиқаларда биров саросима босди. Одамлар билан ҳеч қачон алоқа қилмаслик, ҳеч қачон савдо билан шуғулланмаслик, ҳеч қачон пулни ишлатмаслик – ахир Жонсни ҳайдагандан кейинги тантанали мажлисда шу тамойиллар эълон қилинмаганмиди? Бу қарорлар қандай қабул қилинганлигини ҳамма жониворлар

эслар эдилар ёки эслай оламиз, деган фикрда эдилар. Наполеон Ассамблеяни йўқ қилганда норозилик билдирмокчи бўлган тўртта чўчкача тортинчоқлик билан қарши овоз чиқаришга лаб жуфтлагандилар, кўриқчи кўппаклар дарҳол тиш ғижирлата бошлашди. Чўчкалар тинчиб қолишди. Кейин, одатдагидай, қўйлар қўшиқ бошлашди: «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво!» Орадан нокулайлик дарҳол кўтарилди. Ниҳоят, Наполеон тинчликни сақлашни сўраб, оёғини кўтарди (“Ўртоқ Наполенон туфайли осмонимиз тинч!” деган гап урфда эди), у аллақачон зарур топшириқларни бериб бўлганлигини эълон қилди. Бирорта ҳайвон инсон зоти билан алоқа қилмаслиги керак, чунки одамлар аввалгидай нафратга лойиқдирлар. Бу оғир ишни фақат Наполеон ўз елкасига олади. Уиллингтонлик ҳуқуқшунос мистер Уимпер Ҳайвонобод молхонаси ва қолган дунё ўртасида воситачиликни ўз зиммасига олади. Ҳар душанба куни у дастуриламалларни олиш учун молхонага ташриф буюради. Наполеон ўз нутқини одатдаги олқишлов билан якунлади: «Яшасин Ҳайвонобод!» «Англия жониворлари» мадҳияси куйлаб бўлингач, ҳамма жониворлар тарқалишди.

Бир оз вақт ўтгач, миқти чўчкача бўлган Қичқироқ молхонани айланиб, ўз маърузалари билан норизо ақлларни тинчлантириб чиқди. Унинг ишонтириб айтишича, тижорат билан шуғулланмаслик ва пул билан ишламаслик қарори ҳеч қачон қабул қилинмаган ва ҳатто муҳокамага тавсия ҳам этилмаган. Буларнинг бари сароб, Сноуболл ёлғончилик мавсуми олдидан синаш учун ўртага ташлаган фитнадир. Кимлардир ҳали ҳам шубҳаланаётганини сезган Қичқироқ улардан бевосита сўради: «Буларнинг барини тушингизда кўрмаганингизга ишончингиз комилми, ўртоқлар? Бу қарорлар қаерда акс этган? Қани ўша ёзувлар?» Ростдан ҳам, улар ҳеч ерда ёзилмаганлиги учун ҳамма ўзини алдаганликларини тан олди.

Эълон қилинганидай, ҳар душанба куни эрталабдан мистер Уимпер молхонага ташриф буюрарди. Бу катта бакенбардли кичкина одамча, амалиёти кўп бўлмаса ҳам, Ҳайвонобод молхонаси барибир бирор кун ташқи дунё билан

алоқа қилишга мажбур бўлишини, бунинг учун воситачи кераклигини олдиндан сезишга ақли етган ва бундан анча фойда кўриш мумкинлигини тушунган муғомбир одам эди. У келган пайтда, ҳайвонлар унга бироз ҳадиксираб қарар, имкон қадар унинг кўзига тушмасликка ҳаракат қилардилар. Шунга қарамасдан, тўрт оёқда туриб икки оёқли мистер Уимперга буйруқ бераётган Наполеоннинг келбати жониворларнинг қонуний ғурурларини жўшдирар, янгича тартиб билан мураса қилишга ундарди. Уларнинг одамлар жамияти билан муносабатлари аввалгисига қараганда бир қадар ўзгарди. Энди, Ҳайвонобод янги шиддат билан тараққиёт сари бораётганда, махлуқ одамлар уни янада кучли нафрат билан ёмон кўра бошладилар. Ҳар бир одам бу молхона эртами-кечми хонавайрон бўлади ва бундан ташқари, тегирмон қурилиши муваффақиятсизликка учрайди, деган фикрга шубҳа қилмасди. Пивохоналарда учрашаркан, одамлар турли схема ва диаграммаларни пеш қилган ҳолда бир-бирларига тегирмон албатта вайрон бўлишини ва мабодо бузилиб кетмаганда ҳам, барибир ишламаслигини исботлашарди. Шунга қарамасдан, уларда ҳайвонлар ўз ғояларини нақадар тиришқоқлик билан амалга оширишларига нисбатан муайян ҳурмат пайдо бўлди. Ўзгараётган муносабатнинг белгиларидан бири шу эдики, одамлар молхонани янги ҳаққоний номи билан Ҳайвонобод деб атай бошладилар, аста-секин унинг эски номини унутдилар. Улар Жонснинг даъволарини қўллаб-қувватлашни тўхтатдилар, Жонснинг ўзи ҳам молхонани қайтариб олиш фикридан кечди ва қаёққадир жўнаб кетди. Мистер Уимпер ҳақида айтмасак ҳам бўлади, у Ҳайвонободнинг қолган бошқа дунё билан алоқаларини қўллаб-қувватлади, миш-мишларга қараганда, ўртоқ Наполеон Фоксвудлик мистер Пилкингтон биланми, Пинчфилдлик мистер Фредерик биланми жиддий тижорий алоқалар ўрнатган, алоҳида таъкидланишича, асло бир вақтнинг ўзида иккаласи билан алоқа ўрнатмаган.

Бу ҳодисалар чўчкалар Жонс яшаган уйга кўчиб ўтиб, уни ўз қароргоҳи деб эълон этган пайтда юз берган эди. Яна ҳайвонлар эслашга тушдилар, ёдларида турибди, одамлар

яшаган жойда яшаш мумкинмаслиги, бу жойни золим замонини эслатадиган музейга айлантирилгани борасида қарор қилинганди. Яна Қичқироқ уларни ишонтиришига тўғри келди, унинг айтишича, аслида ҳеч бунақа нарса ҳаётда бўлмаган. Бутун молхонанинг мияси бўлган чўчқалар сокин жойда ишлаши батамом зарур нарсадир. Бундан ташқари, дохийнинг (энди Наполеоннинг исмини тилга олганда “дохий” унвони қўшилиб айта бошлаганди) шаъну шавкатига шундай ҳашаматли уйда яшаш мос келади, ахир, дохий оғилда яшасинми?! Шунга қарамасдан, айрим ҳайвонлар чўчқалар қароргоҳда нафақат меҳмонхонада дам олишади ва ошхонада ишлашади, балки ётоқда маишат ҳам қилишади, деган миш-мишлардан эҳтиросга тушардилар. Боксёр ҳамма шубҳаларни ўзининг одатдаги «Наполеон ҳамиша ҳақ!» деган шиори билан йўққа чиқарарди. Бироқ Кловвер, афтидан, ётоқда ётишга қарши ҳайвонизм арконини эсида сақлаганди, омборнинг орқасидаги деворга келди ва шу ерда ёзилган етти тамойилни ўқий бошлади. Алоҳида ҳарфлардан бошқа нарсани ўқий олмаслигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, Кловвер ёрдам сўраб, Мюриэлга мурожаат қилди.

– Мюриэл, – деди у, – менга тўртинчи тамойилни ўқиб бергин. Наҳотки унда тўшакда ётишнинг ман этилгани ҳақида ёзилмаган бўлса?

Айрим қийинчиликларга қарамасдан, Мюриэл тамойилни бўғин-бўғинлаб ўқиди.

– Бу ерда шундай ёзилган: «Бирорта ҳайвон **чойшабли** тўшакда ётиши мумкин эмас», – эълон қилди у ниҳоят.

Етарлича синчков бўлган байтал Кловвер тўртинчи тамойилда чойшаб тилга олинганини эслай олмасди. Ростдан ҳам деворга шундай ёзилган бўлса, демак, шундай бўлиши керак. Шу пайт шу атрофдан иккита ёки учта кўппак ҳимоясида ўтиб бораётган Қичқироқ баҳсга оид тўғри талқинни ҳавола этди.

– Ўртоқлар, албатта, эшитгандирсиз, – деди у, – биз, чўчқалар, бинодаги тўшакларда ухламоқдамиз. Нега ухламаслигимиз керак? Сиз, албатта, бу қоида **тўшакларга** қарши қаратилган деб ўйламасангиз керак. Тўшак ушлаш

учун жой демақдир. Очигини айтганда, оғилхонадаги сомон тўдаси ҳам тўшакдир. Ҳайвонизмнинг бу тамойили **чойшабларга** қарши қаратилган, чунки чойшаб одамнинг ихтиросидир. Биз барча ётоқлардаги чойшабларни олиб ташладик, энди фақат юмшоқ кўрпалар ичида ухламоқдамиз. Бу жуда мазза-да. Бироқ буларнинг бари биз сингари ақлий меҳнат ҳайвонларига зарур бўлган энг минимал қулайликдир. Сизлар бизни оғир меҳнатимиздан кейин лозим бўлган ҳордикдан маҳрум қилмоқчимасдирсиз? Шундай эмасми, ўртоқлар? Бизнинг мажбуриятларимизни бажаришда ҳаддан зиёд чарчаб қолишга мажбур этмасангиз керак? Ахир, аминманки, сизларнинг ҳеч бирингиз мистер Жоннинг қайтишини истамасиз?

Ҳайвонлар дарҳол унинг гапига ишондилар, ўша кундан кейин чўчқалар учун тўшак масаласи бошқа кўтарилмади. Бир неча кун ўтгандан сўнг чўчқалар энди бошқалардан кўра бир соат кеч уйқудан уйғониши эълон қилинганда, ҳеч бир ҳайвон бирор эътирозли сўз айта олмади.

Кузга келиб жониворлар хушбахт бир чарчоқни ҳис қилдилар. Улар ўз елкаларида оғир йилни олиб чиқдилар, доннинг бир қисми сотилганидан кейин, захиралар қишловга етмаслиги мумкин, аммо қад тиклай бошлаган тегирмон уларга таскин берарди. Унинг қурилиши деярли ярмига етиб қолганди. Йиғим-теримдан сўнг очик ва қуруқ ҳаво ўрнашди, жониворлар одатдагидан қийинроқ шароитда ишладилар. – Айни пайтда, оғир ҳарсангларни ташир экан, улар ўзларини омадли ҳисоблар эдилар, чунки деворни яна бир футга кўтардилар, ахир. Терим мавсумида Боксёр қурилишга ҳатто тунлари ҳам келар ва ой ёруғида бир-икки соат ишларди. Дам олиш лаҳзаларида жониворлар тегирмон қурилиши атрофида сайр қилар, текис деворларнинг салобатига қараб, бу муҳташам бинони ўзлари тиклаганликларидан фахрланардилар. Фақат кекса Бенжамин тегирмондан мағрур бўлмас, лекин у ҳам айтгани гап топмаганидан, эшаклар узоқ яшайдилар, бу тегирмондан кўра узоқ, деганга ўхшаган қочиримлардан нари ўтмасди.

Изиллатадиган жанубий-шарқий шамоллари билан но-

ябрь кириб келди. Курилиш тўхтаб қолди: бунақа намгарчиликда бетон аралаштириш қийин эди. Ниҳоят, бир оқшом шунақа бўрон авжга чиқдики, молхона биносининг таги ларзага келди, томдаги бир неча сопол қопқа ўпирилиб тушди. Уйғониб кетган товуклар кўркувдан қақағлаб юборишди, чунки уларнинг тушига тўплар отишмаси кирганди.

Эрталаб жониворлар кўрдиларки, байроқ осиладиган тўсин синган, ховлидаги арча шолғом каби таги билан кўпорилиб тушган. Аммо улар бунга эътибор қилмадилар, ҳамманинг кўксидан надомат оҳи отилиб чиқди... Тегирмон вайрон бўлган эди.

Яккаш бир шиддат билан ҳамма тегирмон томон чопди. Эрталаблари сайр қилишни хушламайдиган Наполеон ҳам ҳаммадан олдин югурар эди. Ҳа, тегирмон тамом бўлганди – уларнинг узоқ қилган меҳнатлари маҳсули энди йўқ эди: тегирмон таг-туғи билан қулаган, тошлар сочилиб кетганди. Улар бир сўз дея олмасдан, девор вайроналарига термилиб турардилар. Наполеон жимгина у ён-бу ёнга юрар, гоҳи-гоҳида тупроқни ҳидлаб кўрарди. Унинг анча қотган думи у ён-бу ёнга қимирлаб турарди – Наполеон чуқур ўйлаётганди. Кейин у бирдан тўхтади, гўё унинг миясига муҳим фикр келгандай эди.

– Ўртоқлар, – деди у хотиржамлик билан, – бу разолат учун ким жавоб бериши кераклигини биласизларми? Тунда яширин бостириб кириб, тегирмонни вайрон қилган душмanning исмини биласизларми ўзи? Бу – **Сноуболл!** – У дафъатан овозини баландлатди. – Бу Сноуболлнинг қилмиши! Ичи қоралигидан у бизнинг режаларимизни бузишга қарор қилган ва ўзининг шармандали қувғин бўлгани учун ўч олмоқчи бўлган. Бу хоин бизнинг еримизга тун қоронғи-сида кирган ва бир йиллик меҳнатимизнинг натижасини йўқ қилган. Ўртоқлар, шу ерда туриб, мен Сноуболлга ўлим ҳукмини чиқараман! Ким Сноуболлдан қасос олса, «Ҳайвон – иккинчи тоифа қаҳрамон» унвонига ва ярим челақ олма билан мукофотланади! Уни тириклайин келтирганга бир челақ олма берилади!

Ҳали оқшомги бўронни ёдидан чиқармаган жониворлар,

бу ишдан Сноуболл айбланганидан чексиз саросимага тушдилар. Бу даъвога ишонганлар ҳам дарғазабликларини намоён қилишди, кўплари, агар Сноуболл яна пайдо бўлса, ушлаб олишни режалаштирдилар. Шу пайтда тепалик яқинидаги ўт-ўлан ичида туёқлар изи топилди. Тўғри, улар бор-йўғи бир неча метргагина чўзилганди, холос, аммо излар тўсин деворнинг тешик еригача борганди. Наполеон туёқ изларини ҳидлади ва улар Сноуболлнинг излари эканини эълон қилди. Унинг тахминича, Сноуболл Фоксвуд томондан келган.

– Бир дақиқа ҳам тўхтаб қолмаймиз, ўртоқлар! – деди Наполеон, изларни обдон ўрганиб бўлгач. – Бизни иш кутиб турибди. Бугун эрталабдан тегирмонни тиклаш ишларини қайта бошлаймиз, уни ёмғирда ҳам, қорда ҳам ишлаб, бутун қиш мобайнида тиклаймиз. Бу нафратга лойиқ хоинга бизни тўхтатиб бўлмаслигини кўрсатиб қўямиз. Ёдда тутинглар, ўртоқлар, биз ҳар бир куннинг қадрига етишимиз керак! Олға, ўртоқлар! Яшасин тегирмон! Яшасин Ҳайвонобод!

Қаҳратон киш шафқатсиз эди. Тўфону шамоллар ёмғир ва қорнинг изидан юрарди, кейин изғиринлар бошланди ва февралгача тўхтамади. Тегирмонни тиклар эканлар, жониворлар энг сўнгги куч-қувватларигача сарфлардилар. Яхши билардиларки, уларни атрофдаги бутун дунё кузатиб турибди, агар улар тегирмонни муддатида битирмасалар, инсон зоти ўзида йўқ хурсанд бўлади.

Соғлом фикрларга қарамасдан, аҳоли Сноуболлнинг айбдорлигига ишонмасди ва тегирмон деворларининг юпқалигидан бўронда қулади, деб ҳисоблардилар. Ҳайвонлар сабаб бунда эмаслигини билардилар. Ҳар ҳолда, деворни аввалгидай ўн саккиз дюйм эмас, уч фут қалинликда тиклашга қарор қилдилар. Бу янада кўпроқ ҳарсангтошни талаб қиларди. Бироқ анча пайтгача ишга кириша олмадилар, чунки тошкесардаги тошхонани эриган қор сувлари тўлдирганди. Курук совуқ тушгандан кейингина вазият бироз ўнгланди. Иш жуда машаққатли эди, кўпчилик аввалги кўтаринкилик ва умидларсиз ишлаётганди. Улар совуқ ва очликдан азоб чекардилар. Фақат Боксёр ва Кловернинг руҳи тушмаганди. Қичкироқ фидокорона меҳнатнинг меҳнаткашларини улуғлайдиган қувончлари ва шавкати ҳақида гўзал нутқлар ирод қиларди, аммо ҳайвонларга кўпроқ Боксёрнинг ғайрати ва: «Мен янада кўпроқ ишлайман!» деган шиори далда бўларди.

Январда овқат захиралари охирлаб қолгани маълум бўлди. Донни бериш меъёрлари кескин қисқартирилди. Дон ўрнига картошка бериш меъёрлари оширилиши ҳақида эълон қилинди. Кейин маълум бўлдики, эшиги жипс ёпилмаган оғилхонада картошканинг каттагина қисми музлаб қолган. Картошка ириб, оқиб ётар, амалда озуқаликка ярамас эди. Фақат пичан ва лавлаги қолганди. Жониворларнинг кўзига очлик даҳшати кўзини лўқ қилиб қараётганди.

Бу фактларни қолган дунёдан яшириш жудаям муҳим эди. Тегирмон вайрон бўлганидан севинган одамлар Ҳайвонобод ҳақида янги миш-мишларни тарқатдилар. Яна тарқала бошлаган миш-мишларга кўра, ҳайвонлар очликдан ва

касалликлардан ҳалок бўлмоқдалар, улар орасида шафқатсиз низолар келиб чиққан ва молхонада бир-бирини ейиш ва мурғак ҳайвончаларни ўлдириш авжида эмиш. Наполеон бу фитналарнинг юз бериши мумкин бўлган оқибатларидан жиддий хавотирга тушди ва ҳаққоний аҳволдан ҳеч ким хабар топмаслиги учун, миш-мишларни рад этишда мистер Уимпердан фойдаланишга қарор қилди. Одатда ҳайвонлар душанба тонгидаги ташриф пайтида мистер Уимпер билан деярли кўришмасдилар, бироқ энди айрим жониворларга, асосан кўйларга мистер Уимперга кўриниш, унга эшиттириб берилаётган озуқа меъёрлари тинимсиз ортиб бораётганидан мамнунликларини изҳор қилиш топширилди. Бундан ташқари, Наполеон омбордаги бўш хумларни қум билан тўлдириб, устига қолган-қутган дон ва унларни сепиб кўйишни буюрди. Қандайдир баҳона билан мистер Уимпер омборга олиб борилганда, унинг назари “ун ва дон тўла хумлар”га тушди. Томоша уни ишонтирди ва у Ҳайвонободдан кетганидан кейин у ердаги одамларга ҳайвонларнинг озуқаси керагидан ҳам ортиқлиги ҳақида гапириб юрди.

Шунга қарамасдан, январ охирида нима қилиб бўлса ҳам бироз дон топиш зарурлиги аён бўлди. Оғир кунларда Наполеон ташқарига кам чиқарди, деярли барча вақтини қароргоҳи ичида ўтказар, унинг эшикларини тиш қайраган кўппаклар кўриқлаб турарди. У пайдо бўлганда, унинг сайри салобатли тус оларди – у олтига кўриқчи кўппак ўртасида борар, кимдир яқинлашмоқчи бўлса, кўппаклар вовуллаб ғингширди. Гоҳида у якшанба эртасидаги топшириқлар бериладиган мажлисда ҳам кўринмас, топшириқларини бошқа бирор чўчка орқали, одатда, Қичкироқ орқали эълон қилдирарди.

Якшанба кунларининг бирида Қичкироқ, одатдагидай, ҳамиша уни ўраб турган товукларга бугундан бошлаб товуклар тухумларини омборга топширишлари лозимлигини эълон қилди. Уимпер орқали Наполеон ҳар ҳафта тўрт юздан тухум етказиб бериш бўйича шартнома тузибди. Тухумдан тушган пулларга дон ва маҳсулотлар сотиб олинади, бу

Ҳайвонобод жониворларига шароитлар яхшиланадиган ёз ойлариғача етиб олиш имконини беради.

Бу хабарни эшитган товуқлар даҳшатли қа-қаглаб юбордилар. Ҳа, улар, эҳтимол, шундай курбон беришлари ҳақида огоҳлантирилгандилар, аммо ростакамига ишонмаган, бу ишлардан Наполеон беҳабар, у билиб қолса, бунга йўл кўймайди, дохиймиз одил ҳайвон, деб ўйлардилар. Улар бу тухумлардан баҳорғача жўжачалар очиб чиқишларини, атрофларини момик товуқчалар ўраб туришини тасаввур қилиб тамшанардилар. Уларнинг тухумларини тортиб олиш ҳақиқий қотилликдир. Жонс ҳайдалгандан бери илк бор кўзғолишга ўхшаган бир ҳаракат бошланди. Тўртта ёш қора чўчкача бошчилигида товуқлар, исталган йўл билан бўлса-да, Наполеоннинг ҳаракатларига қаршилиқ қилмоқчи бўлишди. Улар баланд тўсинга чиқиб, тухум туғишга, тухумлар пастга кулаб сотишга яроқсиз ҳолда парчаланиб кетишига қарор қилишди. Наполеон бунга тайёргарлик кўрганди, бир марта орқага чекинса, бошқалар ҳам бош кўтаришини билиб, тез ва шафқатсиз чора кўрди. У товуқларга овқат бермасликни буюрди ва улар ҳаттоки бир дон дон берган ҳар қандай жониворга ўлим жазоси берилишини эълон қилди. Буйрукнинг ижроси кўппакларга юклатилсин, деб буюрди у. Товуқлар очликка беш кун чидадилар, кейин товуқхоналарига қайтдилар. Бу пайт мобайнида тўққизта товуқ жон берди. Уларнинг ўлиги бокқа кўмиб юборилди ва улар юкумли бруцелёз касалидан ўлди, деб эълон қилинди. Бу билан ҳам уларнинг жасорати йўққа чиқарилди, ҳам касаллик юқиши хавфидан кўмилган жойларини зиёрат қилинишининг олди олинди. Уимпер исён ҳақида ҳеч нарса билолмади. Тухумлар омборга топшириб турилди ва ҳафтада бир марта баққол келиб, уларни ўзининг усти ёпик машинасида олиб кетарди.

Молхонадан қочиб кетганидан буён муҳолифатчи Сноуболлнинг ҳеч қандай изи топилмади. Фақат у билан ҳайвонларни кўрқитиш давом этарди. Миш-мишларга кўра, у қўшни молхоналардан бирида – Фоксвуддами, Пинчфилддами – сиёсий бошпана олган ва беркиниб ётибди. Бу пайтга келиб Наполеон қўшнилар билан муносабатни бир қадар яхшилаб

олганди. Бунга сабаб бўлган нарсаси шуки, молхона ҳовлисида камида ўн йилдан бери, қора қайинлар кесилгандан буён ётган ёғочлар тахлами бор эди. Улар мистер Жонс томонидан жуда чиройли тахланган ва лозим даражада сақланган эди ва Уимпер Наполеонга уларни сотишни маслаҳат берди. Мистер Пилкингтон ҳам, мистер Фредерик ҳам уларни жон деб сотиб олишларини айтди. Наполеон кимга сотиш масаласида иккиланиб турарди ва кимга сотиш тўғрисида қарор қабул қилолмаётганди. Шу нарсаси кўзга ташландики, Наполеон энди мистер Фредерик билан шартнома тузишга киришса, Сноуболл Фоксвудга деган хабар тарқаларди, у энди мистер Пилкингтон билан келишишга қарор берса, Сноуболл Пинчфилдда яширинган, деган гап чиқарди.

Баҳорга яқин хавотирли хабарлар чиқди. Кечалари Сноуболл молхонага бир неча марта келган! Бу хабар ҳаммани шу қадар хавотирга солдики, ўз катаклари ва оғилхоналарида яхши ухлай олмай тунни ўтказдилар. Маълум бўлишича, тун қоронғиси тушгач, у молхонага киради ва зараркунандалик қилади. У дон ўғирлайди, сут тўла челақларни ағдаради, тухумларни топтайди, экин-тикинларни поймол қилади, мевали дарахтларнинг шохларини ғажийди. Шу тариқа молхонанинг барча камчиликлари Сноуболлнинг зараркунандаликлари сифатида ёпиб юборилди. Энди ҳар бир ҳайвон тушунтира олардики, синган дераза ёки тикилиб қолган қувур муҳолифатчи Сноуболлнинг тунги фаолияти туфайли юз берган, омборхонанинг калити йўқолиб, ялпи ички маҳсулотларнинг бир қисми ўмарилганда, уни ҳамма айнан Сноуболл олганлигини таъкидлади. Энг ажабланирлиси, кейинчалик калит ун солинган қоп тагидан топилганда ҳам, ҳайвонларнинг нуқтаи назари ўзгармади. Сигирлар бир овоздан эълон қилишдики, улар тунда ухлаб ётганларида, Сноуболл уларнинг катакларига киради ва уйқуларида соғиб олиб кетади. Сут ишлаб чиқаришдаги етишмовчиликлар шу билан изоҳланди. Шундай шубҳа бор эдики, бу йилги қишда фаоллашиб қолган каламушлар Сноуболл билан ўзаро битим тузиб олган бўлишлари эҳтимоли бор.

Наполеон Сноуболлнинг фаолиятини тўла тафтиш қи-

лишга буйруқ берди. Тансоқчи кўппаклар куршовида – қолган жониворлар ундан бир қадар узокрокда, алоҳида эргашиб келишарди – у молхона иншоотларини синчковлик билан кўздан кечирди. Ҳар бир неча қадамдан сўнг, Наполеон тўхтаб, ерни ҳидлар ва Сноуболлнинг изларини ахтарарди, унинг айтишича, ватан хоинини ҳидидан билар эмиш. У омбордаги, сигирхонадаги, товукхонадаги, томорқадаги ҳар бир бурчакни ҳидлаб чиқди – ҳамма ерда Сноуболлнинг излари бор эди. Тумшуғини ерга ишқалаб ва пишиллаганча ҳидлаб, Наполеон даҳшатли овозда хурилларди: «Сноуболл! У бу ерда бўлган! Мен уни сезяпман!» Ҳар гал «Сноуболл» сўзини эшитган тансоқчи кўппаклар ўткир тишларини ғижирлатиб, ғингшиб кўярдилар.

Ҳайвонлар ҳаддан зиёд кўркиб қолдилар. Уларга туюлдики, муҳолифатчи Сноуболл руҳ-арвоҳга айланиб қолган, кўзга кўринмаса-да, молхонанинг ҳамма ерида юради ва уларнинг бошига тушаётган дунёнинг ҳамма балоларига жавобгардир. Кечкурун нотик чўчка Қичкироқ жониворларни йиғди ва башарасидаги хавотирли ифодани яширмасдан, ҳайвонлар учун жиддий хабарлар борлигини айтди.

– Ўртоқлар! – асабий қалтираганча, хур-хурлай бошлади у. – Даҳшатли тафсилотлар ошкор бўлди. Сноуболл пинчфилдлик Фредерикка сотилган, улар фитна уюштириб, бизга хужум қилишга ва молхонамизни тортиб олишга қарор қилганлар! Хужум пайтида Сноуболл душманга йўлбошчилик қилади. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Бундан ҳам даҳшатли ишлар фош қилинди. Биз худбинлиги ва амалпарастлиги Сноуболлнинг қувғин қилинишига сабаб бўлган деган фикрда эдик. Лекин биз адашган эканмиз, ўртоқлар. Гап нимада эканини биласизми? Энг аввалдан Сноуболл Жонс томонида бўлган! У ҳамиша яширин жосус бўлган. Буларнинг барчаси у яширишга улгурмаган ва бугун биз топиб олган ҳужжатлар билан исботланган. Мен энди кўп нарса тушунарли бўлди, деб ҳисоблайман, ўртоқлар. Ахир, у бизнинг сигирхона олдидаги жангда ғалаба қилишимизга – бахтимизга, самарасиз – ҳалақит қилишга уринганини ёдимизда сақлаймиз-ку?

Жониворлар донг қотиб қолдилар. Тегирмоннинг вай-

рон этилишини, балким, Сноуболлнинг ҳаддан зиёд ғазаблангани билан изоҳлаш мумкиндир. Фақат бир неча дақиқа ўтгандан сўнг, улар ўзларига келдилар ва айтилган гапларни мулоҳаза қилдилар. Уларнинг барчаси эсларди ёки эслайман деб ўйлардики, айнан Сноуболл уларни сигирхона олдида жангга бошлаган, уларга бошчилик қилган ва курашда далда бўлган, Жонснинг тўппончасидан отилган ва яралаган ўк ҳам уни тўхтата олмаганди. Дастлаб жониворлар ёдларида турган бу воқеаларнинг барчаси Сноуболл Жонс томонида бўлган деган гапга қай тарзда қовуша олишини англай олмай турдилар. Ҳатто деярли савол бермайдиган, хокисор Боксёр ҳам ҳайрон эди. У олдинги оёқларини буклаганча, ётиб олди, кўзларини юмди ва ўз фикрларини тартибга солишга уринди.

– Мен бунга ишонмайман, – деди у. – Сноуболл сигирхона олдидаги жангда мардларча урушди. Ўзим ўз кўзим билан кўрганман. Ахир биз яқдиллик билан унга «Ҳайвон – биринчи тоифа қаҳрамон» унвонини дарҳол жангдан сўнг топширмаганмидик?

– Бу бизнинг хатомиз бўлган, ўртоқлар. Чунки биз бугун биламиз – буларнинг барчаси биз топган яширин ҳужжатларда оққа қора билан ёзиб қўйилган – аслида у бизларни пистирмага туширмоқчи бўлган.

– Ахир у ярадор эди, – деди Боксёр. – Ҳаммамиз ундан қон оқиб турганини кўрганмиз.

– Буларнинг бари атайлаб қилинган! – Қичқирди микти чўчка Қичқироқ. – Жонс унга атайин отган. Агар сизлар ўқишни билганларингда, бугун ўртоқ Наполеон бу ҳужжатларга “махфийлик” муҳрини босмаганида, мен сизларга бу воқеа ҳақида нималар ёзилганини кўрсатган бўлардим. Фитна шундан иборат эдики, мушкул вазиятда Сноуболл орқага чекинишга ишора бериши ва жанг майдонини душманларга қолдириши керак бўлган. У зафар қозониши мумкин эди, мен яна шуни айтишим мумкинки, ўртоқлар, у ғалаба қила **оларди**, агар бизнинг қаҳрамон дохиймиз ўртоқ Наполеон бўлмаганида. Ахир, ёдингиздадир, Жонс ва унинг одамлари ҳовлига босиб кирган қалтис вазиятда, Сноуболл бехосдан

қочишга тушди ва бошқаларни ҳам эргаштирмоқчи бўлди? Ёдингизда эмасми, ҳамма саросимага тушган ва ҳамма нарса барбод бўлаётган бир пайтда, ўртоқ Наполеон олдинга чиқди ва «Одамзодга ўлим!» қичқириғи билан Жонснинг оёғига ўткир тишларини қадади? Албатта, сиз эслашингиз шарт, ўртоқлар! – у ён-бу ёнга юрганча хуриллади Қичқирок.

Ҳайвонлар буни эслай олмасдилар, аммо бу сахнани жуда жонли тасвираб бергач, кўплаб ҳайвонлар у воқеани бўлгандай, эсларида қолгандай ҳис қилдилар. Ҳар ҳолда жангнинг қалтис пайтида ҳайвонларни ортидан эргаштириб пистирмага олиб боргани эсларида эди. Бироқ Боксёр ҳали ҳам бироз шубҳаланарди.

– Мен Сноуболл аввалдан бизни сотганига ишонмайман, – деди у ниҳоят. – У кейин ўзгарган бўлса, бу бошқа масала. Аммо сигирхона олдидаги жанг пайтида у ишонса бўладиган биродаримиз эди.

– Дохиймиз, ўртоқ Наполеон, – Қичқирок ҳар бир сўзни алоҳида ва салобатли қилиб, эълон қилди, – қатъий таъкидлайдики, қатъий, ўртоқлар, Сноуболл аввалдан Жонснинг жосуси эди, ҳа, айнан шундай, исён фикри туғилганидан ҳам олдин.

– Эҳ-ҳа, бу бошқа гап! – чўчиб тушди Боксёр. – Агар ўртоқ Наполеон айтган бўлса, демак, шундай бўлган.

– Бу қип-қизил ҳақиқат, ўртоқлар! – кичкина, пирпираган кўзчаларини Боксёрга хўмрайиб қадаганча, яна бақирди Қичқирок. Ўзини жамлаб олиб, у ҳайбат билан деди: «Мен молхонанинг барча аҳолисини огоҳликка чақираман, кўзингиз ва қулоғингизни кенг очинг. Чунки айни пайтда орамизда ҳам Сноуболлнинг жосуслари бор дейишга барча асослар мавжуд!» Ҳайвонлар бир-бирларига хавфсираб қарадилар.

Тўрт кун ўтгач, Наполеон барча ҳайвонларга тушликдан сўнг ҳовлида тўпланишни буюрди. Ҳамма жамлангач, у эшигидан иккита медал тақиб олган (у яқиндагина ўзининг фармойиши билан ўзини «Ҳайвон – биринчи тоифа қаҳрамон» ва «Ҳайвон – иккинчи тоифа қаҳрамон» медаллари билан тақдирлаганди) ҳамда тўққизта атрофга ғингшиб турган, тишларининг ғижирлаши ҳайвонларнинг этини сескан-

тирадиган бир-биридан улкан кўппаклар куршовида ўрток Наполеон кўринди. Ҳайвонлар бир-бирларига суяниб турар, уларни ваҳшатли нимадир кутаётганини сезардилар.

Наполеон тўхтади ва ҳаммага бир-бир назар солди; кейин у буйруқ оҳангида чийиллади. Кўппаклар ўша заҳоти олдинга отилдилар ва исёнкор тўртта қора чўчкачани кулоқларидан тишлаб, оғриқдан чирқиллатган ҳолда судраб, Наполеоннинг туёқлари тагига ташладилар. Чўчкаларнинг кулоқларидан қон сизиб оқар, уларнинг қонларини ялаб, ғингшиётган итлар ақлдан озаётган эди. Ҳамма донг қотиб турган пайтда кўппакларнинг учтаси Боксёрга ташланди. Уларни кўриб қолган тулпор ўзининг улкан туёғини шарт кўтарди ва яқинлашган кўппакни сакраб турган ерида тепди, ит инграниб, ерга кулади, қолган итлар думларини сиқиб, ўзларини четга тортдилар. Боксёр Наполеонга қаради, у кўрсатма кутарди – итни тепсинми ёки қочиб кетишига имкон берсинми. Афтидан, Наполеоннинг сокинлиги йўқолди ва Боксёрга кўппакни тинч қўйишни буюрди; Боксёр туёғини пастга туширди ва кўппаклар ғингшиганча четга ўтдилар.

Оғир сукунат чўкди. Тўртгала чўчка қалтираб воқеаларнинг ривожини кутарди, улар юзларидаги ҳар бир чизик кўрсатиб турган айбларини яширмас эди. Наполеон уларга ўз жиноятларига иқрор бўлиш талаби билан мурожаат қилди. Бу ўша Наполеон Ассамблеяни бекор қилганда исён қилган тўртта қора чўчкалар эди. Улар дарҳол Сноуболл кувғин қилинганидан буён у билан яширин алоқа қилганларига, унга тегирмонни вайрон қилишда ёрдам берганликларига ва у билан тил бириктирган ҳолда Ҳайвонободни мистер Фредерикка бериш мақсадида битим тузганликларига иқрор бўлдилар. Улар яна шуни қўшиб қўйдиларки, Сноуболл уларга ўз сирини ошкор қилган: узоқ йиллар мобайнида мистер Жонснинг яширин жосуси бўлганлигини айтган. Улар тавба қилиб бўлганларидан кейин, кўппаклар уларнинг томоқларини ғажиб ташладилар ва Наполеон даҳшатли овоз билан яна кимдир қилган жиноятларига иқрор бўладими, деб сўради.

Тухумлар туфайли исён кўтарган учта товуқ олдинга чиқди ва уларнинг тушларига қайсидир йўл билан Сноу-

болл кириб, Наполеоннинг буйруқларига бўйсунмасликни ўргатганига иқрор бўлдилар. Улар ҳам парча-парча қилиб қиймалаб ташланди. Кейин ўртага ғоз чиқди ва ўтган йилги ҳосилни йиғиштириш мавсумида олтита донни беркитиб қўйиб, окшом еганини тан олди. Қўйлардан бири ҳовузга сийиб қўйганини тан олди, табиийки, унинг сўзларига кўра, буни ҳам Сноуболл талаб қилган. Яна иккита қўчқор Наполеоннинг энг содиқ мухлиси бўлган кекса қўйни, ҳансираб йўталишига қарамасдан, гулхан атрофида чопишга мажбур қилиб, ўлимгача олиб борганликларини тан олдилар. Уларни ҳам бошқа айбдорлар каби ажал кутиб турарди. Барчаси ўлдирилди. Иқрорлар ва жазолар жараёни Наполеоннинг туёқлари остида мурдалар тоғдай уюлгунича, ҳавода оғир қон иси анқигунча давом этди. Жониворлар бу қон ҳидини Жонс қувғин қилинганидан бери унута бошлагандилар.

Ҳамма нарса тугаганида, чўчқалар ва кўппаклардан бошқа, барча ҳайвонлар бир тўда бўлиб даврадан узоклашдилар. Улар хўрланган ва таҳқирланган ҳолда эдилар. Улар ўзларини нима – Сноуболл билан ҳамкорлик қилганларнинг хоинлигимиз ёки ўзлари гувоҳ бўлган қонли жазо саҳнасимиз – кўпроқ ҳайратга солганини англай олмасдилар. Эски замонларда ҳам анчайин қонли воқеалар бўлиб турарди, аммо бугунги воқеани улар оғир қабул қилдилар, чунки бу хунрезлик уларнинг орасида юз берган эди. Жонс молхонани тарк этган кундан то бугунгача бирорта жонивор бошқа жониворнинг жонига қасд қилмаган эди. Ҳатто каламушларни ҳам ўлдиришмаганди... Ҳамма жониворлар қурилиши битмаган тегирмон томонга судралиб бордилар, ерга чўзилиб ётдилар ва яқдил бир истак билан бир-бирларидан илиқлик истагандай, тўдага жам бўлдилар. Кловер, Мюриэл, Бенжамин, сигирлар, қўйлар, бир тўда ғозлар, товуқлар, Наполеон йиғилишга чорлаган заҳоти йўқ бўлиб қолган мушукдан бошқа барча жамланди. Кловер узун қора думини тебратар ва вақт-вақти билан қисқа-қисқа инграниб қўярди. Ниҳоят, у деди:

– Мен ҳеч нарсани тушунмай қолдим. Бизнинг адолатли ҳайвонизм жамияти қураётган молхонамизда шунақа даҳшат содир бўлганига ишонгим келмайди. Биз бирор ерда хатога

йўл қўйган бўлсак керак. Ва, менингча, инкироздан чиқишнинг йўли янада кўпроқ меҳнат қилишдадир. Менга келсак, бундан буён эрталаб яна бир соат олдин уйкудан тураман.

У ортига ўғирилди ва оғир қадамлар билан тошкесар ер томонга йўл олди. Жойга етиб келгач, иккита катта ҳарсангни белгилаб олди, тун қоронғиси батамом осмонни қоплагунча уларни тегирмон деворлари ёнига етказиб боришни мўлжаллади.

Ҳайвонлар Кловернинг атрофида тўпландилар. Улар ястаниб ётган тепаликдан олис-олисларгача кенг манзара кўриниб турарди. Деярли бутун Ҳайвонобод уларнинг кўз ўнгида турарди – чети деярли катта йўлгача чўзилган яйловлар, буғдойзорлар, қарағайзорлар, ҳовуз, яшил кўчатлар уна бошлаган, шудгорланган ерлар, молхонанинг қизил сопол томлари ва каминдан кўтарилаётган тутун. Ойдин баҳор кечаси эди. Ўтлар ҳам, яшил деворлар ҳам ботаётган куёш шафағига чулғанганди. Молхона жониворлари авваллари ҳеч қачон бундай туйғуни ҳис қилмагандилар. Енгил бир ҳайроналик билан улар англардиларки, бу уларнинг молхоналари, ҳар бир парчасигача уларга тегишли макон энди нимагадир уларга тегишлимасдай, жонажон ватан эмасдай эди. Кловер ёшга лиммо-лим тўлган кўзлари билан олдинга қараб турарди. Агар у ҳозирги ҳисларини сўзлар билан ифода қила олганида, шундай деган бўларди: биз ўша олис йилларда инсонлар зулмини ағдариб, озодликка, мустақилликка чиқишга қарор қилар эканмиз, бундай бўлишини орзу қилмагандик. Кекса майор молхона аҳлини кўзғалонга ундаганда, кўз ўнгимизда бу даҳшат ва қон тўла саҳналар турмаган, одил жамият қуриш орзуси турганди. Агар у ўшанда, кекса майор нутқ сўзлаганда, келажакни аниқ кўра олганда, истикболни шундай тасаввур қила оларди – бу барча умрбод очлик ва калтакланишлардан қутулган, ҳамма қобилятига кўра меҳнат қиладиган ва худди у ўша кеча адашган ўрдакларни ҳимоя қилгани каби, кучлилар заифларни ҳимоя этадиган ҳайвонлар ҳамжамияти бўлади деб орзу қилганди... Бунинг ўрнига эса, у нега бундай бўлганини билмасди, ҳеч ким миясига келган эркин фикрини айта олмайдиган, фикр айтган-

лар ёнига дарров кўппак кучуклар ғингишиб, пайдо бўладиган, сенинг эркини талаб қиладиган жонивор биродарингни қандай қон тўкиб, парча-парча қилишларини кўзинг билан кўриб ўтиришга мажбур бўлган, айбсиз жониворлар даҳшатли жиноятларга иқрор бўладиган жамият қурилди. Аммо ҳайвоннинг миясига ҳеч қанақа исёнкор фикр – на кўзғолон қилиш, на зулмга қаршилик кўрсатиш фикри келмади. У билардики, нима бўлса ҳам, улар Жонс замонасидан, инқилобдан олдингига қараганда яхши яшамоқдалар. Энг аввало олдинги золим замон қайтиб келмаслиги учун ҳаракат қилиш керак. Зулм қайтиб келганини ҳайвонот аҳли англамасди. Нима бўлса ҳам, омон қолиш учун молхонага садоқатли ва меҳнатсевар бўлиш керак, Наполеоннинг мавқеини тан олиш шарт. Лекин барибир, бу у орзу қилган нарса эмасди ва қолган ҳамма нарса ҳам улар амалга ошириш учун меҳнат қилаётган нарсалар эмасди. Улар бу учун тегирмон қурмаётган, бу учун мистер Жонснинг ўқиға кўкракларини тутиб чиқмаган эдилар. От айнан шулар ҳақида ўйлар эди, аммо фикрларини айтиш учун сўзларни топа олмасди.

Ниҳоят, у ўзини тўлдирган ҳис-ҳаяжонни нимадир қилиб ифодалаш учун барча жониворлар озод ва тенг бўлиши орзуси ҳақидаги «Англия жониворлари»ни айтиб, кишнай бошлади. Атрофига жамланган бошқа жониворлар кўшиққа кўшилиб кетдилар ва озодлик мадҳини уч марта куйладилар, бу гал кўшиқ авваллари ҳеч қачон бўлмаган бир тарзда яқдил, сокин ва қайғули чиқди.

Улар учинчи марта айтаётганда, кўшиқ Наполеон қароргоҳигача етдими ёки жосус қушлар етказдими, иккита кўппак соқчилигида Қичкирок пайдо бўлди ва муҳим қарор келтирганини айтди. Унинг эълон қилишича, ўртоқ Наполеоннинг махсус фармойиши билан бугундан эътиборан «Англия жониворлари» кўшиғи бекор қилинган, мадҳияни куйлаш буткул ман қилинади.

Ҳайвонлар батамом саросимага тушдилар. Уларнинг яхши кунга бўлган орзулари ҳам тақиқланганди.

– Нима учун? – Ҳайратланди Мюриэл.

– Ўртоқлар, бу кўшиққа бошқа эҳтиёж йўқ, – қатъий ху-

риллади Қичкироқ. – «Англия жониворлари» – бу исён даври кўшиғи эди. Кўзғолон самарали амалга оширилди. Бунга бунга бўлиб ўтган хоинларни жазолаш ҳодисаси сўнгги нуқтага кўйди. Ташқи ва ички душманлар батамом маҳв этилди. «Англия жониворлари»да биз истиқболдаги эзгу жамиятни куриш орзусини ифодалагандик. Ахир, биз бу одил жамиятни курдик-ку. Демак, энди бу кўшиқ долзарблигини йўқотди.

Кўрқувни енгган айрим жониворлар қаршилик қилиб, нимадир дейишга чоғланган заҳоти, кўйлар одатдаги «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво!» деган шиорларини баърай бошладилар. Бир неча дақиқа баърашдан сўнг барча баҳслар тўхтатилди.

Шу кундан эътиборан «Англия жониворлари» йўқ бўлди. Унинг ўрнига шоир Мўлтонус бошқа кўшиқни тўқиди, кўшиқ шундай бошланар эди:

*Ҳайвонобод, Ҳайвонобод,
ҳамма бўлди фаровон, шод,
молхонада биз бахтиёр,
бахтни куйлар ҳар жонивор!*

Энди ҳар якшанба байроқ кўтарилганда, шу кўшиқни ижро эта бошладилар. Аммо бу кўшиқнинг сўзлари ҳам, оҳанги ҳам жониворларга уларнинг аввалги кўшиғи «Англия жониворлари»ни эслатмас эди.

Бир неча кун ўтиб, даҳшатли қон тўкишдан юзага келган кўрқув босилгач, ҳайвонлар ичидан кимдир эслади ёки эслайман, деб ўйлади. Ҳайвонизм таълимотининг олтинчи аркони шундай эди: «Ҳеч бир ҳайвон бошқа ҳайвонни ўлдириши мумкин эмас». Ҳеч ким кўппаклар олдида бу тамойилни тилга олишга жасорат тополмаса-да, ҳамма бу қотилликлар ҳайвонизм арконларига мос келмаслигини ҳис этарди. Кловер Бенжаминдан олтинчи арконни ўқиб беришни сўради, бироқ Бенжамин, одатдагидай, бу ишларга аралашмайман, деб бош тортганида, Кловер Мюриэлга мурожаат қилди. У арконни ўқиб берди. У шундай ўқиди: «Ҳеч бир ҳайвон бошқа бир ҳайвонни сабабсиз ўлдириши мумкин эмас». Нима юз берган бўлса ҳам, “сабабсиз” деган сўз арконни эслайдиган ҳайвонларнинг ёдида эмасди. Энди улар кўрдиларки, ҳайвонизм тамойили бузилмаган: аниқ бўлдики, энди Сноуболлга сотилган барча хоинларни йўқ қилиш мумкин.

Бу йил ўтган йилдагидан ҳам янада қаттиқ ишлашга тўғри келди. Деворлари икки марта қалинлашган тегирмонни тиклаш ва белгиланган муддатда ишга тушириш, айни пайтда молхонадаги доимий ишларини ҳам бажариш ўта машаққатли эди. Шундай пайтлар бўлардики, ҳайвонларга мустақилликдан олдинги, ўша золим Жонс давридагидан ҳам кўпроқ ишлаётгандай, лекин камроқ озуқа олаётгандай туюла бошларди.

Бироқ бир якшанба тонгида уларнинг қаршисида Қичқироқ пайдо бўлди. У туёқлари орасига узун қоғоз ўрамини қисиб олганди. Унинг ўқиб беришича, барча турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш олдинги даврга қараганда 200, 300 ва ҳатто 500 фоизга ўсган. Ҳайвонларнинг унга ишонмасликка асослари йўқ эди, бунинг устига, улар инқилобдан олдинги даврдаги шарт-шароитларни элас-элас эслар эдилар. Бунинг устига, шуни қўшиб қўйиш керакки, юқорининг ваъдаларига қараганда, “яқинда ишлар янада камаяди, озиқ-овқат янада кўпаяди”.

Энди ҳайвонлар ҳамма буйруқларни Қичқироқ ёки бошқа чўчка орқали эшитишарди. Наполеон икки ҳафтада бир

мартадан кўп кўринмасди. У халққа чиққанида энди уни нафақат одатда кўппаклардан иборат кўрикчилари олиб юрарди, балки Наполеон ҳайвонларга мурожаат қилиши олдидан саф олдидаги қора хўроз борар, у тинимсиз “Ку-Куку-Ку” деб сиренадай қичқириб юборарди. Ҳатто молхона соҳиби қароргоҳида ҳам, айтишларича, Наполеон алоҳида бинони эгаллаган. У овқатни бир ўзи тановул қилар, икки кўппак икки томонида қараб турар, Наполеон эса одатда меҳмонхонадаги шиша буфетда сақланадиган «Кроун Дерби» фирмасининг идиш-товокларида овқат ерди. Тантанали хабар берилдики, энди, анъанавий байрамлардан ташқари, Наполеоннинг туғилган кунида ҳам тўппончадан ўқ отилиб, олқишланади.

Энди унинг тўғрисида ҳеч ким шунчаки «Наполеон» деб гапира олмасди. Унга мурожаат қилганда расмий унвонини: «Бизнинг доҳиймиз ўртоқ Наполеон», деб айтиш шарт қилинди ва чўчқалар бу унвонга яна бошқаларини кўшишни талаб қилишди – «Ҳамма ҳайвонларнинг отаси, одамзоднинг шўриши, кўйларнинг ҳимоячиси, ўрдаклар ҳомийси» ва ҳоказо. Ўз нутқларида Қичкирок, кўзларидан оқиб тушаётган қувонч ёшларини ҳам артмасдан, тинмай бидирлаб, ўртоқ Наполеоннинг донишмандлиги ҳақида, у барча жониворларга, айниқса, бошқа молхоналарда қулликда ва хўрликда яшаётган жониворларга чуқур меҳру муҳаббати ҳақида сўзларди. Ҳайвонлар оғир меҳнатда эришган ва эришмаган ҳар бир ютуқ учун, ҳар бир мувафаққият учун Наполеонга миннатдорчилик билдириш одатга айланди. Бир товук иккинчи товукқа шундай деганини эшитиш мумкин эди: «Доҳиймиз ўртоқ Наполеоннинг доно раҳбарлиги остида мен беш кунда олтита тухум туғдим» ёки иккита сигир сувлоқда туриб, доҳийни шундай олқишларди: «Ўртоқ Наполеонга раҳмат, унинг раҳбарлиги остида сувлар шунақа мазали бўлиб кетди!» Барчанинг қалбида жўш урган ҳис-туйғулар Мўлтонус яратган кўшиқда акс этди. Кўшиқ «Ўртоқ Наполеон» деб аталар ва қуйидагича жарангларди:

Барча йўқсилларнинг отаси!

Бахт-иқбол манбаи!

Ювинди балчиқлари ҳукмрони! О, менинг қалбим

нақадар ловуллаар сенинг

сокин ва ҳоким кўзларингга қарасам,

қарогинг кўкда қуёшдай,

ўртоқ Наполеон!

Сен ҳамма нарсани болаларга бериш

санъатини эгалладинг –

кунига икки бор тўқ қорин,

аганашга тоза тичан бор;

ҳар бир ҳайвон, катта ва кичик,

ўзининг катагида сокин ухлайди,

токим сен ҳамманинг устида уйгоқ,

ўртоқ Наполеон!

Мен эмизли бўлсам ҳам,

ё каттакон ҳайвон бўлсам ҳам,

бўш шиша бўлсам ҳам ёки унинг қопқоғи –

ҳаммамиз сенга содиқлик

ва фидокорликни ва дунёни қичқириқ билан

тўлдиришни ўрганамиз:

ўртоқ Наполеон!

Наполеон кўшиқни маъқуллади ва уни катта-катта ҳарфлар билан омборнинг нариги деворига, ҳайвонизмнинг етти аркони қаршисига ёзиб қўйишни буюрди. Унинг ёнига Наполеоннинг Қичқироқ оқ ранг билан ёнбошдан тасвирлаган суратини қўшиб қўйишди.

Айни пайтда Уимпер кўмагида Наполеон Фредерик ва Пилкингтон билан мураккаб савдо муносабатлари ўрнатишга киришди. Бир боғлам ёғочлар ҳали ҳам сотилмаган эди. Фредерик уни сотиб олишни истарди, аммо зарур маблағни ҳавола этолмасди. Айнан шу пайтда Фредерик ўз маслақдошлари билан Ҳайвонободга ҳамла қилмоқчи ва унинг аччиқ ҳасадини кўзгаган тегирмонни бузиб ташламоқчи, деган миш-мишлар тарқалди. Сноуболл Пинчфиллда яширинган, деган гўёки ҳақиқат бир гап ҳам пайдо бўлди. Ёзнинг ўрта-

сида учта товук Наполеонга келиб, Сноуболл уларни Наполеонни ўлдириш учун бирлашишга ундаганлигини айтгани ҳақидаги гаплар тарқалиб, ҳайвонларни саросимага солди. Товуқлар дарҳол ўлдирилди. Наполеоннинг ҳаётини асраш учун янги чоралар кўриш лозим бўлди. Тунлари у ётадиган сўрининг ҳар бир оёғи остида тўрттадан тансоқчи кўппак уйғоқ турарди, у овқат тановул қилишидан олдин Пинки исмли чўчқача ҳар бир овқатни еб кўриши керак эди. Бу гўё дохийни заҳарлаб қўйишларининг олдини оларди.

Айни шу вақтда маълум бўлдики, Наполеон ёғочлар ўрамини мистер Пилкингтонга сотишга қарор қилган. Бундан ташқари, у Ҳайвонобод ва Фоксвуд ўртасида мунтазам маҳсулот алмашиш борасида шартнома тузган. Наполеон ва Пилкингтон ўртасидаги муносабатлар, мутлақо фақат Уимпер орқали амалга оширилса-да, деярли дўстона тус олди. Ҳайвонлар Пилкингтонга ишонмасдилар, чунки одамлар наслидан эди. Бироқ уни ўзлари ёмон кўрадиган ва нафратланадиган Фредерикдан афзал кўрдилар. Ёз охирлаб, тегирмон биноси битиб бораётганда, яқинлашаётган хоинона ҳамла ҳақидаги миш-мишлар кучайди. Айтилишича, Фредерик йигирмадан кам бўлмаган ўқотар қуроли одамларни ёллаган, полиция ва магистратни сотиб олган ва агар Ҳайвонободни босиб олса ва уни ўзининг мулки деб эълон қилса, бунга эътироз қилмасликларига кўндирган. Бундан ташқари, Пинчфилддан Фредерик кўл остидаги жониворларга нисбатан қўллаётган даҳшатли ёвузликлар ҳақида ҳам хабарлар келарди. У кекса отни ўлиб қолгунича қамчинлаган, сигирларни очликдан ўлдирмоқда, итни эса печкага, олов ичига ташлаган, кечқурунлари эса оёқларига аввалдан устара пискаси боғланган хўрозларни уриштириб лаззатланади. Ҳайвонларнинг ўз биродарлари бўлган ҳайвонларга нисбатан қилинган бу ёвузликлар ҳақидаги хабарлардан қони қайнаб кетарди. Баъзида ҳайвонларни тўплаб, Пинчфилдга ҳамла қилиш ва у ердан ҳам одамларни ҳайдаш ҳамда жониворларни озод қилиш ҳақида гаплар ҳам айтиларди. Бироқ Қичқирок уларга ўйланмаган қадамлардан тийилишни ва ўртоқ На-

полеоннинг доно стратегиясига батамом таянишни маслаҳат берарди.

Шунга қарамасдан, жониворлар орасидаги ғайри Фредерикона ҳис-туйғулар жўшиб борарди. Якшанба тонгларидан бирида Наполеон омборда пайдо бўлди ва ҳеч қачон Фредерикка ёғоч сотиш борасида музокаралар ўтказмаганини эълон қилди. Унинг баёнотига кўра, бунақа аблах билан муносабат қилишни ўз шаъни-шавкатига муносиб деб билмайди. Ҳали ҳам турли молхоналарга учиб бориб, ҳайвонлар исёни ҳақида хабар тарқатишда давом этаётган кабутарларга бу ишни Фоксвудда олиб бориш ман қилинди. Бундан ташқари, уларга аввалги «Инсониятга ўлим» шиорини «Фредерикка ўлим» шиорига алмаштириш буюрилди. Ёз охирида Сноуболлнинг яна бир қабихлиги ошкор бўлди. Далаларни ёввойи ўтлар босди. Аниқланишича, бу Сноуболлнинг иши – ўзининг тунги ҳамлаларидан бирида у экиладиган уруғларни ёввойи ўтлар уруғлари билан аралаштириб кетган. Фитнада айбланган эркак ғоз Қичқироқ чўчқанинг олдида ўз айбига иқроп бўлди ва заҳарли итузум меваларини еб, ўз жонига қасд қилди. Энди ҳайвонлар мутлақо ишондилар, Сноуболл, гарчанд аксарият ҳайвонлар бугунгача бу гапга ишонсалар-да, ҳеч қачон «Ҳайвон – иккинчи тоифа қаҳрамон» унвонини олмаган. Бу сигирхона олдидаги жангдан сўнг Сноуболлнинг ўзи тарқатган бир афсона эди. У нафақат мукофотланмаган, балки жанг пайтидаги кўрқоклиги учун оммавий нафратга дучор қилинган. Гоҳида қайсидир бирор ҳайвон бу гапга шубҳа қилар, бироқ Қичқироқ ундайларни тезда хотиралари сустлашганига ишонтитарди.

Заҳматли меҳнат билан ёлда қоладиган – бир вақтнинг ўзида ҳам қурилиш, ҳам ҳосил йиғим-терими олиб борилган кузга келиб, тегирмон, ниҳоят, қуриб битказилди. Яна тегирмонга аслаҳа ва ускуналарни сотиб олиш лозим эди ва Умпер бу борада музокаралар олиб борарди, бинонинг ўзи эса битган эди. Барча қийинчиликларга, тажрибанинг етишмаслигига, Сноуболлнинг хоинлигига, барча хатоларга қарамасдан, тегирмон аниқ белгиланган кунда қуриб, битказилганди! Мағрурликдан жўшиб, жониворлар ўзлари тиклаган

бинолари атрофида сайр қилар, тегирмон уларнинг кўзлари-га қурилиш бошлангандагидан ҳам гўзал кўринарди. Бунинг устига, деворлар аввалгидагидан икки бора қалин эди. Энди уларни портловчи моддадан бошқа ҳеч нарса қулата олмасди! Бу ишга қанча куч сарфлаганликларини, қандай қийинчиликларни енгиб ўтганликларини ва у ишга тушгач, ҳаётлари қандай ўзгаришини, тегирмон парраклари – қанотлари айланиб, симлардан электр оқа бошлашини ўйлаганларида – буларни кўз олдига келтирганларида, уларни чарчоқ тарк этар ва улар тегирмон атрофида кичкириб, баъраб-маъраб айланар эдилар. Итлар ва хўроз қуршовида Наполеоннинг ўзи ишни кўргани келди. У ҳайвонларни эришилган ютуқ билан табриклади ва бу бино энди Наполеон номидаги тегирмон деб аталишини тантанали эълон қилди.

Икки кун ўтгандан кейин ҳайвонлар махсус мажлис ўтказиш учун оморга таклиф этилди. Наполеон ёғочларни Фредерикка сотганлигини эълон қилганида улар ҳайратдан донг қотиб қолдилар. Эртага Фредерик жўнатган юк машинаси келади ва ёғочларни олиб кетади. Бу шуни англатадики, Наполеон гўёки Пилкингтон билан дўстона муносабатларни юритган бутун вақт мобайнида у Фредерик билан яширин битим тузиб юрган.

Фоксвуд билан барча алоқалар узилди, Пилкингтонга ҳақоратли мактуб юборилди. Кабутарларга Пинчфилдни четлаб ўтиш ва ўзларининг «Фредерикка ўлим» шиорларини «Пилкингтонга ўлим» шиорига алмаштириш буюрилди. Кейин Наполеон ҳайвонларни Ҳайвонободга ҳамла уюштирилаётгани ҳақидаги барча миш-мишлар ҳеч қандай асосга эга эмаслигига ҳамда Фредерик ҳайвонларга шафқатсиз муносабатда бўлиши борасидаги гаплар жуда бўрттирилганлигига ишонтирди. Бу миш-мишлар Сноуболл ва унинг жосуслари томонидан тарқатилган бўлиши керак. Бундан ташқари, аён бўлишича, Сноуболл нафақат ҳеч қачон Пинчфилдда яширинмаган, балким у ҳеч қачон ҳаётда бу ерда бўлмаган. У, айтишларича, ўта ҳашаматли шароитда – Фоксвудда яшаган ва яшамокда, ҳамда узоқ йиллар мобайнида Пилкингтондан совғалар олиб турган.

Наполеоннинг маккорлиги ҳайвонларнинг завқ-шавқларга ошно қилди. Пилкингтон билан дўстликни кўз-кўз қилиб, у Фредерикни ёғочлар нархини ўн икки фунтга кўтаришга мажбур қилган. Наполеоннинг чуқур донишмандлиги шундан иборатки, деди Қичқирок, аслида у ҳеч кимга, ҳатто Фредерикка ҳам ишонмайди. Фредерик ёғочлар учун қанақадир чек деб аталадиган қоғозча билан ҳақ тўламоқчи бўлган, кейин гўёки уни пулга алмаштириш мумкин экан. Бироқ Наполеонни алдаб бўлмайди. У ҳаққоний беш фунт-ли пул қоғозларини талаб қилган, Фредерик ёғочларни олиб кетишни ҳал этгани олдидан улар Наполеонга шахсан топширилган. Фредерик аллақачон ҳақ тўлади ва энди тегирмон учун ускуналар сотиб олишга пул етарлидир.

Ёғочлар шамол тезлигида олиб кетилди. Ёғочлар ортиб юборилганидан сўнг, омборда умумий йиғилиш чақирилди, Фредерикдан олинган пуллар ҳаммага намоиш қилиниши керак эди. Ўзининг барча мукофотлари, орден ва медаллари билан безанган Наполеон, фароғатли жилмайиб, пичандан ясалган тахтада ўтирарди. Унинг ёнида ошхонадан олинган хитой чойининг қутисига пуллар чиройли терилган эди. Жониворлар турнақатор бўлиб, ҳар бири бойликка бирин-кетин термилганча ўтди. Боксёр қутига бурнини тутди, нозик қоғоз пуллар титраб кетди ва унинг нафасидан тебраниб қўйди.

Бироқ уч кундан кейин молхонада даҳшатли қий-чув кўтарилди. Мотоциклга минганча ранги оқарган Уимпер кириб келди, уловини ҳовлига ташлаганча, шошиб қароргоҳга кирди. Кейинги дақиқада Наполеоннинг хонасида ваҳшатли чинқириш эшитилди. Янгилик молхонага ёнғин сингари тез тарқалди. Пуллар сохта экан! Фредерик ёғочлар учун бир шиллинг ҳам тўламаган!

Наполеон дарҳол барча ҳайвонларни чақирди ва маҳобатли овозда Фредерикка ўлим ҳукмини эълон қилди. Уни қўлга олганимиздан кейин, деди у, Фредерик тириклайин қозонда қайнатилади. Кейин у огоҳлантирди, бундай хоинликдан сўнг ҳамма нарсани кутиш мумкин. Фредерик ва унинг ёлланма шериклари исталган дақиқада молхонага ҳужум қилишлари мумкин, улар ҳамлага аллақачонлардан бери тайёр-

ланиб келишган. Соқчилар ўз жойларида хушёр туришлари шарт. Фоксвудга тўртта почтачи кабутарлар дўстлик номаси билан юборилди. Номада Пилкингтон билан эзгу муносабатларни тиклашга умид билдирилди.

Кейинги кун эрталаб хужум бошланди. Ҳайвонлар эрталабки овқатни чайнаб, ютаётганда, хабарчи Фредерик аллақачон кўшинларини бошлаб, дарвозалардан ўтганини айтди. Ҳайвонлар жасорат билан уларни қарши олишди, аммо бу гал ғалаба сигирхона олдидаги жангда бўлганидай осон келмади. Уларни камида ярмиси тўппонча ушлаган ўн бештача одам қарши олди, улар ўн беш метрданоқ ўт очдилар. Ҳайвонлар даҳшатли гумбурлаш ва жонни чақадиган ўқларга чидай олмадилар; Наполеон ва Боксёрнинг илҳомлантирувчи ҳаракатларига қарамасдан, улар қоча бошлашди. Ҳайвонларнинг бир қисми яраланганди. Оғилхонага кириб олгач, улар деворлардаги ёғочларнинг тушиб қолган кўзидан саросимада қарай бошладилар. Барча яйловлар ва тегирмон душманлар қўлида эди. Шу дақиқаларда ҳатто ўртоқ Наполеон ҳам ўзини йўқотгандай саросимага тушди. У бир сўз демай, у ён-бу ёнга юрар, узаниб турган думи ликиллаб турарди. Ҳамма нигоҳлар Фоксвуд томонга боқарди. Агар Пилкингтон ёрдамга келишга қарор қилса, ҳали мағлубият яна ғалабага айланиши мумкин эди. Шу он кеча юборилган тўртта кабутар қайтиб келди; уларнинг бири Пилкингтондан хат келтирганди. Унда куйидаги сўзлар киртишлаб ёзилган эди: “Сизларга бу ҳам кам!”

Айни пайтда Фредерик ва унинг одамлари тегирмон олдида тўхтадилар. Ҳайвонлар уларни кузатиб туришар, хавотирларини яшира олмадилар. Иккита эркак, қўлларида мисранг ва босконни тутганча, тегирмон деворларини вайрон қила бошлашди.

– Бефойда! – Бақирди Наполеон. – Биз шунақа йўғон девор тиклаганмизки, улар зарбага бардош беради. Улар бир ҳафтада ҳам уни бузиша олмади. Рухларингни чўктирманглар, ўртоқлар!

Аммо Бенжамин кўзини узмасдан, тегирмон атрофида бўлаётган ишларни кузатарди. Ўша иккита одам мисранг ва

босқон билан бинонинг асосида тешик ўйишди. Бенжамин узун тумшуғини секин ва ҳайрона тарзда силкитди.

– Мен ўзи шундай бўлади, деб ўйлагандим, – деди у. – Сиз улар нима қилаётганини кўрмаяпсизми? Энди улар бу тешикка милтиқдори тўкишади.

Даҳшатга тушган жониворлар кутиш асносида қотиб қолдилар. Яширинган ерларидан чиқишлари ўта хавфли эди. Кейин ваҳимали гумбур-гумбур эшитилди. Кабутарлар ҳавога кўтарилишди, Наполеондан бошқа барча жониворлар ерга чалқанча ётиб олишди. Улар ўринларидан турганларида, аввал тегирмон турган ерда улкан қора тутун ўраларди. Шамол тутунни секин олиб кетди. Тегирмон ғойиб бўлди!

Бу даҳшатли манзара ҳайвонлардаги жасоратни уйғотиб юборди. Бу қадар паст ҳаракатларни ўз кўзлари билан кўрган ҳайвонларда пайдо бўлган дарғазабликнинг кучидан улар бир дақиқа олдин ҳис этган кўркув ва чорасизлик таркалиб кетди. Оммавий қасос қичқирғи самони титратди ва пусиб ўтирган Наполеоннинг буйруғини кутмасдан, ҳамма душман устига ёпирилди. Улар қайноқ ўқлар олдида бош эгмадилар, ўқлар миҳ каби уларнинг баданига шувиллаб кирди. Бу жуда ашаддий ва бешафқат жанг бўлди. Одамлар тинмай ўқ отар, ҳайвонлар яқин келганда эса, найзалар ва этикларнинг оғир кўндокларини ишга солардилар. Сигирлар, учта ғоз ва иккита кўчқор ботирлар каби ҳалок бўлдилар, қолган барча яраланди. Ҳатто жангни орқадан туриб кузатиб турган Наполеоннинг думини учини ҳам бир дайди ўқ яралади. Бироқ ҳужум қилганлар жиддий талофот кўрдилар. Уларнинг учтасининг бошларини Боксёр туёқлари билан ёрди; бошқа бирининг қорнига ҳайвоннинг шохи қадалди; кимнингдир иштонларини Жесси ва Блюбелл тишлари билан йиртиб ташладилар. Наполеоннинг шахсий кўриқчилари бўлган, қонни яхши кўрадиган тўққизта ит девор буталари ортидан ўтиб, даҳшатли вовуллаш билан душман ортидан ҳужум қилганларида, одамларни ваҳима босди. Улар қуршовда қолишлари мумкинлигини билдилар. Фредерик уларга кеч бўлмасидан қочиш кераклигини айтиб бақирди, кейинги лаҳзаларда кўрқоқ одамлар, ширин жонларини қутқариш

учун, шармандаларча қоча бошлашди. Хайвонлар уларни даланнинг четига кувиб боришди, девор тешигидан чиқишга уринаётганларни думбаларига бир неча тепки уришга улгуришди.

Улар ғалаба қилишди, лекин бу жуда қимматга тушганди! Ҳаммининг тинкаси қуриган ва бадани қонга ботганди. Улар аста-секин судралиб молхонага қайтдилар. Ўтларнинг устида ўлиб ётган дўстларининг ўликларини кўриб кўп жониворлар кўз ёшларини тия олмадилар. Кейин улар яқиндагина тегирмон қад ростлаб турган вайрона олдида қайғули сукут сақладилар. Ҳа, у тамом вайрон бўлганди; уларнинг чеккан заҳматлари мевасидан асар ҳам қолмаганди! Ҳатто бино асосининг ҳам бир қисми бузилган эди. Энди тегирмонни тиклаш учун улар йиқилган тошлардан ҳам фойдалана олмадилар. Тошлар йўқ эди. Тошлар портлаш оқибатида майдаланиб кетган ва юзлаб метрларга сочилганди. Тегирмон гўё ҳеч қачон бўлмаган эди.

Улар молхонага қайтганларида, уларнинг қаршисидан жанг пайти қаёққадир ғойиб бўлиб қолган мафкурачи чўчка Қичкироқ пайдо бўлди, унинг юзи чарақлар ва ўзи шодумон эди. Хайвонлар молхонанинг асосий биноси томонидан келаётган тантанали тўппонча ўқи овозини эшитдилар.

– Нега тўппончадан ўқ отилди? – сўради Боксёр.

– Ғалабамиз шарафига! – хўр-хўрлади Қичкироқ.

– Қанақа ғалаба? – деди Боксёр. Унинг байталлари қонга ботган, у тақасини йўқотган ва туёқлари мажакланган эди. Камида ўн иккитадан қўпроқ ўқлар орқа оёғининг сонларига ботганди.

– Қанақа ғалаба, дейсизми, ўртоқлар! Биз ўз мафкурамизнинг, Хайвонободнинг муқаддас ғояси душманларини қувмадикми?

– Ахир улар бизнинг тегирмонимизни вайрон қилдилар! Биз уни икки йилда қургандик!

– Нима қилибди? Биз янги тегирмон қурамыз. Биз ўнлаб тегирмонлар қурамыз, агар лозим бўлса. Сизлар, ўртоқлар биз эришган ғалабанинг буюклигини англай олмайсизлар. Душман деярли еримизнинг ҳаммасини босиб олаёзди. Энди

эса – ўртоқ Наполеоннинг доно раҳбарлиги остида биз ҳар бир җирчи еримизни қайтариб олдик!

– Биз аввалдан ўзимизники бўлган еримизни қайтариб олдик, – деди Боксёр.

– Лекин биз ғалаба қилдик, – деди жангда кўринмаган Қичқирок, яна бир марта жангда хандақдан бирор марта чиқмаган Наполеонни яна бир бор улуғлаб.

Улар ҳовли томонга судралдилар. Боксёрнинг териси остига кирган ўқлар танини аччиқ оғритарди. У кўриб турардики, яна тегирмонни, асосидан бошлаб тиклаш учун оғир ишлар уни кутиб турибди. У бу ишни қандай қилишни мўлжаллай бошлади. Бироқ у илк бора ўйлаб қолди: у ўн бир ёшга кирди ва унинг илгари бақувват бўлган мушаклари энди аввалгидай эмас.

Аммо ҳайвонлар шамолда тебранаётган яшил дастурхондан қилинган байроқларини кўрганларида ва тўппончадан отилган зарбларни эшитганда – у етти марта отди – ва уларга миннатдорчилик билдириб, Наполеон сўзлаган нутқни тинглагач, ниҳоят, буюк ғалабага эришилганига ишондилар. Жангда ҳалок бўлган жониворларга тантанали дафн маросими уюштирилди. Боксёр ва Кловер ҳалок бўлганларни танлари ортилган аравани судраб боришарди ва дафн маросими олдида Наполеон шахсан сафни бошқарарди. Байрам қилишга икки кун тўла ажратилди. Кўшиқлар, нутқлар, тўппончадан отишлар бўлди ва омон қолган ҳар бир ҳайвонга мукофот – биттадан олма берилди. Бундан ташқари, қушлар икки унция дон олдилар, итлар – учтадан бисквитга эга бўлдилар. Эълон қилиндики, бу жанг тегирмон олдидаги жанг деб аталади ва Наполеон ўз буйруғи билан ўзини янги унвон – яшил байроқ белгиси билан тақдирлади. Бу тантаналар соясида сохта пуллар билан бўлган қайғули саҳна ҳамманинг ёдидан кўтарилди.

Бир неча кун ўтгандан сўнг, ертўлада сақланаётган виски ҳодисаси юз берди. Ичкиликни ҳайвонлар ўша молхонани эгаллаб олган пайтларида топган эдилар. Биз айтмоқчи бўлаётган ўша тунда молхона томондан баланд овозда қуйланган кўшиқ эшитилди ва унда жониворлар «Англия жониворла-

ри»нинг оҳангини туйдилар. Тахминан, саккиз яримларда Наполеон мистер Жонс крикет ўйнаганда киядиган шляпани бошига кўндириб, орқа эшикдан шошилиб ҳовлига чиқди, хуриллаб ҳовлида чопди ва яна эшикка ўзини урди. Эрталаб молхона устида оғир сукунат ҳукмронлик қиларди. Чўчқалар қароргоҳдан чиқишмади. Соат тўққизларда Қичқироқ пайдо бўлди. У сокин ва пажмурда ҳолда судралиб юрар, тунги вискихўрликдан кўзлари шишиб кетган, думи шалвираб қолганди. Унинг тоби қочганди. Қичқироқ ҳаммани қақирди ва қайғули хабарни айтди: Ўртоқ Наполеон ўлмоқда!

Молхона узра ҳайвонларнинг аламли йиғиси эшитилди. Эшик олдида сомон тўшалди. Ҳамма туёқ учида юрарди. Ҳайвонлар кўзларида ёш билан, доҳиймиз бизни тарк этса, қандоқ яшаймиз, деб бўзлашарди. Гап виски ичимлигида эмас, ҳамма эҳтиёткорликларга қарамасдан, Сноуболл ўртоқ Наполеоннинг овқатига заҳар солиб қўйишга эришган кўринадидеги, деган миш-мишлар тарқатилди. Соат ўн бирда Қичқироқ яна бир хабар билан чиқди. Бизни тарк этар экан, ўртоқ Наполеон ўзининг сўнгги фармойиши билан эълон қилишни буюрди: бундан кейин алкоғолли ичимликларни истеъмол қилиш ўлим билан жазоланади.

Бироқ, шунга қарамасдан, кечга яқин Наполеоннинг соғлиғи бироз яхшиланди, кейинги тонгда Қичқироқ, имкон топиб, ўртоқ Наполеон соғайиш йўлида эканлигини хабар қилди. Ўша куни кечкурун у шароб тайёрлашга оид китобларни келтиришни буюрган. Бир ҳафта ўтгач эса, у ҳовлидаги нафақага чиқадиغانлар учун ажратилади деган яйловнинг бир қисмини шудғорлашни буюрди. Хабар қилиндики, яйлов ишдан чиққан ва уни алмашлаб экиш тузатади. Бироқ тез орада маълум бўлишича, Наполеон бу ерга ичкилик учун хом ашё бўладиган арпа экишни буюрган.

Тахминан, шу вақтларда бир ғалати воқеа юз берди. Уни молхона аҳлининг кўпчилиги тушуна олмади. Бир куни кечаси, соат ўн бирлар атрофида, ҳовлида кучли гумбуллаш эшитилди ва ҳамма жониворлар катак ва оғилларидан ташқарига чиқишди. Ойдин тун эди. Катта омборнинг ҳайвонизмнинг етти аркони ёзилган девори остида синиб кетган

нарвон турарди. Унинг ёнида кулоғи батанг Қичқироқ кайфи ошган ҳолда талмовсираб ўтирарди. Унинг яқинида ағанаган фонус, бўёқ чўткаси ва оқ бўёқли тўнқарилган челак бор эди. Уни дарҳол кўппаклар ўраб олишди ва у ўзига келгач, оёқда туриб олган заҳоти, сархушлигини биров билмасин дея, молхона биносигача кузатиб боришди. Ҳеч ким, албатта, бошини пурмаъно силкитаётган ва ҳаммаси тушунарли, дегандай боқиб турган кекса Бенжаминдан бошқа ҳеч ким бунинг нимани англатишини тушунмади, бирор сўз ҳам демади.

Аmmo бир неча кун ўтгач, Мюриэл, ўзи учун етти арконни қайта ўқир экан, бир нарсани сезиб қолди, бир тамойилни ҳайвонлар нотўғри ўрганишган экан. Улар ўйлардиларки, бешинчи аркон шундай жаранглайди: «Ҳайвонлар алкоғолли ичимликларни ичмайдилар». Бироқ бу ердаги икки сўзни “керагидан ортиқча” сўзларини назардан қочирганлар: «Ҳайвонлар алкоғолли ичимликларни **керагидан ортиқ** ичмайдилар».

Боксёрнинг яраланган туёғи жуда секин тузалаётганди. Ғалабадан сўнг ҳамма дарҳол тегирмонни тиклашга киришди. Боксёр бир кунни ҳам йўқотишни истамади ва унинг қандай оғриётганини ҳеч кимга билдирмасликни номус иши деб билди. Кечқурун у Кловерга ҳеч кимга айтмаслик шарти билан туёғи уни қаттиқ безовта қилаётганини айтди. Кловер унинг туёғига чайналган доривор ўтлардан дори қўйди ва улар Бенжамин билан бирга Боксёрни ўзини ишда қийнамасликка даъват қилдилар. «Сенинг ўпканг темирдан эмас», – дедилар унга. Бироқ Боксёр уларни эшитишни истамади. Менинг фақат битта мақсадим қолди, – деди у – То мангу дам олишга кетишдан олдин тегирмонни битган ҳолда кўрмоқ.

Энг аввалида, Ҳайвонободнинг қонунлари энди шаклланаётганда, нафақага чиқиш ёши отлар ва чўчқалар учун ўн икки йил, сигирлар учун ўн тўрт йил, итлар учун тўққиз йил, қўйлар учун етти йил, товуклар ва ғозлар учун беш йил қилиб белгиланган эди. Нафақа миқдори кейинчалик белгиланиши керак эди. Гарчанд ҳали ҳеч бир ҳайвон нафақага талабгор бўлмаган бўлса-да, бу борада тез-тез гап айланаётганди. Боғ ёнидаги кичик яйловга энди арпа экилганидан сўнг, қатта яйловнинг бир бурчагидан жой ажратилиб, молхонанинг нафақага чиқадиған жониворлари шу ерда дам оладилар, деган гап юра бошлади. Айтишларича, отлар учун нафақа кунига беш фут дон бўлади, қишда эса ўн беш фут пичан ва яна битта сабзи ёки, эҳтимол, байрам кунларида олма берилса керак. Боксёр келгуси йилда, ёз охирида ўн икки ёшга тўлади.

Дарвоқе, ҳаёт оғирлашаётганди. Қиш худди аввалги йилдагидай жуда қаттиқ совуқ эди, овқат эса кундан-кунга камайиб борарди. Озуқа тарқатиш меъёри чўчқалар ва кўппаклардан бошқа барча учун яна қисқартирилди. Ҳаммага тенг бўлиш, тушунтирди Қичқироқ, ҳайвонизм тамойилларига мос келмайди. Ҳар ҳолда, у осонгина бошқаларга буни тушунтирди, гарчанд ҳайвонларга бошқача туюлса-да, **аслида** ҳаммага овқат етарлидир. Вақт-вақти билан, албатта,

озуқа меъёрларини мослаштириб туриш (Қичқироқ хамиша «мослаштириш» ҳақида гапирар, озик-овқат камайишини «қискартириш» демасди) зарурияти пайдо бўлади. Бирок Жонс замонидагига қиёслаганда, озуқа ҳаддан зиёд кўп. Турли маълумотномаларни ўқиб берар экан, Қичқироқ титраган овози билан исботлаб берардики, энди уларда, Жонс замонасиникига қараганда, дон ҳам кўп, пичан ҳам кўп, лавлаги ҳам кўп, улар кам ишламоқдалар, узоқ яшамоқдалар, ичимлик сувининг сифати ошган, болалар ўлими кескин камайган ва энди катакларда пичан аввалгидан кўра кўп ва уларни пашша ва сўналар олдинги даражада безовта қилмаяпти. Ҳайвонлар унинг ҳар бир сўзига ишонардилар. Очиғини айтганда, Жонс ҳам, унга боғлиқ тафсилотлар ҳам жониворларнинг хотирасидан деярли ўчиб кетаёзганди. Улар билардиларки, оғир ҳаёт кечирмоқдалар, тез-тез очлик ва совуқ исканжасида қолмоқдалар, уйқудан бошқа қолган барча вақтларда меҳнат қилмоқдалар. Бирок, ҳеч бир шубҳасиз, аввал бундан ҳам ёмон эди. Улар бунга шаксиз ишонар эдилар. Бунинг устига, улар аввал қуллар эдилар, энди эса озод ва мустақилдирлар, масаланинг моҳияти айнан шундайлигини маънавиятчи чўчка Қичқироқ тинмай таъкидларди.

Боқиш лозим бўлган яна кўплаб янги оғизлар пайдо бўлди. Кузда деярли бир вақтда тўртта она чўққани тўлғоқ тутди, улар ўттиз битта чўққачани дунёга келтирдилар. Бу навкирон авлоднинг ҳаммасининг териси чавқар, ола-була эди, молхонада фақат битта эркак чўчка, яъни Наполеон борлигини ҳисобга олганда, барчасининг отаси кимлиги маълум эди. Эълон қилиндики, кейинроқ, ғишт ва қурилиш ёғочи олинганидан сўнг, боғда Наполеоннинг ворислари – ёш чўққачалар учун мактаб қурилиши бошланади. Ҳозирча улар ошхонанинг ўзида бевосита Наполеоннинг ўзидан топшириқ олишарди. Улар боғда шуғулланишар, бошқа ёшлар билан аралаш юрмасдилар. Вақт ўтиши билан шундай қоида ўрнатилди: агар йўлакда чўққалар учраб қолса, бошқа ҳайвонлар чўққаларга йўл бўшатиши керак. Бундан ташқари, барча чўққалар, ёшидан қатъи назар, якшанба кунлари думларини яшил тасмачалар билан безатиш имтиёзига эга бўлдилар.

Йил омадли келди, аммо молхонада барибир пул старли бўлмасди. Мактаб курилиши учун ғишт, шағал ва оҳак сотиб олинди, лекин ҳали тегирмон учун ускуналарга маблаг иктисод қилиниши керак эди. Кейин уйни ёритиш учун керосин ва шамлар, Наполеоннинг шахсий столи учун шакар (у бошқа чўчқаларга ҳам шакарни бермасди, улар семириб кетиб, ишга ярамай қоладилар, дерди), яна қолган барча нарсалар, масалан, асбоб-ускуналар, михлар, ипу арконлар, тошқўмир, симлар, том қопланадиган тунукалар ва итларга бисквитлар сотиб олиниши лозим. Бир неча ўрам пичан ва етиштирилган картошканинг бир қисми четга сотилди – экспорт қилинди, тухум етказиб бериш шартномасида тухумлар сони олти юзтага етказилди, товукларнинг атрофимизда жўжачалар чуғурлаб юради, деган орзулари беҳуда кетди. Декабрь кискартиришларидан сўнг, февралда ҳам озуқа меъёри яна кискартирилди, керосинни тежаш мақсадида катакларни ёритиш бекор қилинди. Бирок, кўриниб турардики, чўчқаларга бу кискартиришлар тегишли эмасди, нима бўлса ҳам, улар семириб борардилар. Февралнинг бир куни, тушликдан сўнг, ошхона ортидаги Жонс самогон ускунасини сақлайдиган кичкина хонадан иссиқ ва тўйимли бир ҳид чиқиб, ҳовлига таралди. Кимдир бу қовурилган арпа ҳиди эканини айтди. Ҳайвонлар бу ҳидни ютоқиб ҳидлар, арпа уларнинг овқатига қўшиб бериш учун қовуриляпти, деб тахмин қилардилар ва севинардилар. Аммо иссиқ озуқага улар ҳеч қачон етиша олмадилар, кейинги якшанбада эса ҳамма арпа фақат ва мутлақо чўчқаларга мўлжаллангани борасида фармон эълон қилинди. Боғ ортидаги яйловга аллақачон арпа экилган эди. Кейин яна бир янгилик чиқди: энди ҳар бир чўчқа ҳар куни бир пунт пиво олади. Шахсан Наполеонга эса ярим галлон пиво, одатдагидай, «Кроун Дерби» сервисидаги шўрва соладиган чинни идишда берилади.

Оддий жонивор халққа бу ичкиликдан ҳеч нарса тегмади, аммо бу алоҳида мушкулотлар уларни буколмасди, улар мустақилликка чиққан, энди кимнингдир олдида бўйинларини қисиб юрмайдилар, бу уларга сезиларли миқдорда таскин берар эди. Улар қўшиқ айтиш, гапириш ва намо-

йишларга чиқиш ҳуқуқига эга эдилар. Наполеон фармойиш берди, энди ҳафтада бир марта эркин митинглар ўтказилиши ва уларда Ҳайвонобод эришган ютуқлар ва ғалабалар мадҳ этилиши керак. Белгиланган пайтда ҳайвонлар ишни тўхтатишлари ва ҳовлида тўпланиб, пода-пода бўлиб, саф тортишлари керак эди: аввал чўчқалар, кейин отлар, сўнг сигирлар, қўйлар ва уй паррандалари. Итлар намоёйишни ўнг ва сўлдан кузатиб борар, олдинда Наполеоннинг қора хўрози кичкириб борарди. Боксёр ва Кловёр, одатдагидай, шох ва туёқ билан безалган, ҳамда “Яшасин ўртоқ Наполеон” деб ёзилган яшил байроқни кўтариб боришарди. Кейин Наполеон шарафига битилган шеърлар ўқиларди, Қичкироқ, одатдагидай, аввалги золимлар замонидаги қийинчиликлар ҳақида нутқ ўқирди. Кейин тўппончадан ўқ отилади. Кўнгилли намоёйишларга ҳаммадан ҳам аввал қўйлар шошилишарди, агар кимдир намоёйишда бекорга вақт кетказиб, совуқда қотаётганларини айтиб, шикоят қилса (ҳа, агар яқин атрофда чўчқалар ва итлар бўлмаса, кимдир оғзи ботирлик қилиши мумкин эди), қўйлар унинг овозини баланд овозда баъраб ўчирардилар: «Тўрт оёқ – аъло, икки оёқ – расво!» Бироқ аксарият ҳайвонларга бу байрамлар ёқарди. Улар ўйлардиларки, бу саф-саф юриб байрам қилишлар, нима бўлганда ҳам, уларнинг тепаларида одамлар йўқлиги ва улар ўз фаровонликлари учун меҳнат қилаётганларини эслатиб туради. Шунинг учун, кўшиқлар айтилаётганда, намоёйиш бораётганда, Қичкироқ ютуқлар рўйхатини ўқир, салют берилар, байроқлар ҳилпираб ва хўроз кичкирарди, халқ қорнининг очлигини бироз унутарди.

Апрелда Ҳайвонобод Республика деб эълон қилинди, энди унинг Президенти сайланди. Бу лавозимга фақат битта номзод – Наполеон даъвогар эди, у бир овоздан сайланди. Айни шу сайлов кунларида, Наполеоннинг ғалабасини таъминлаш учун, муҳолифатчи Сноуболл ва золим Жонснинг алоқалари тафсилотларини ойдинлаштирувчи янги ҳужжатлар топилгани эълон қилинди. Махфийлаштирилган ва аслини ҳеч ким кўрмаган бу ҳужжатлардан аниқланишича, Сноуболл, нафақат, аввал биз ўйлаганимиздек, сигирхона ол-

дидаги жангда стратегия никоби остида муваффақиятсизликка учрашимизга бошлаган, балки очикдан-очик Жонс томонда жанг қилган. Аслида одамларни жангга айнан у бошлаган, жангга «Яшасин инсоният!» қақриғи остида чиққан. Сноуболлнинг елкасидаги ҳали ҳам кимдир ғира-шира эслайдиган яра аслида Наполеоннинг тишлари изидир.

Ёз ўртасида тўсатдан бир неча йилга йўқ бўлиб қолган қўлбола қарға Мозус пайдо бўлди. У ҳеч ҳам ўзгармаган, аввалгидай ишдан қочар ва Муз тоғи ҳақидаги афсоналарни айтишни давом эттирарди. Ходанинг тепасига чиқиб олиб, у тинглашни истаган ҳар бир жониворга соатлаб ривоятлар айтиб берарди. «У ерда – самовотда, ўртоқлар, – ўзининг улкан тумшуғини осмонга кўтариб, тантана билан эълон қиларди у, – бош устимизда осилиб турган қора булутлардан ҳам нарида Муз тоғи юксалиб турибди, ўша бахтли ўлкада, жаннатда биз жониворлар барча чеккан заҳматларимиздан кутуламиз ва роҳат қиламиз!» У ҳатто самога кўтарилганини, ўша ерни шахсан кўрганини, у ерда чексиз йўнғичка ва буталар ҳаммиша яшил ва мурғак ҳолда ўсиб ётган далалар борлигини, буталарда ширинкулчалар ва қанд бўлаклари ўсиб ётишини айтарди. Унга кўплар ишонарди. Ишонганлар шундай ҳисоблардилар, бизнинг ҳаётимиз тинкакуритар заҳматда ва доимий очликда, қашшокликда ўтади, демак, адолат бўлиши керак ва шунинг учун қайдадир бизга ҳам аталган адолатли ва фаровон дунё ҳам бўлса керак. Тушунтириш қийин бўлган ҳодиса ҳайвонларнинг Мозусга бўлган муносабати эди. Ҳамма унинг Муз тоғи ҳақидаги ривоятлари – ёлғон ва асоссиз эканини яқдилик билан айтишар, аммо шунга қарамасдан, Мозусга молхонага ташриф буюришга руҳсат беришар ва ҳатто кунига чорак пинт пиво ичишга ҳам имтиёзи бор эди.

Туёғидаги яраси яхши бўлганидан сўнг, Боксёр янада катта бир сурур билан ишга киришди. Ростини гап, энди ҳаммалари худди қуллардек энг сўнгги кучлари билан меҳнат қилардилар. Одатдаги молхона ишлари ва тегирмон қурилишидан ташқари, март ойида мактаб қурилиши ҳам бошланди. Гоҳида заҳматли оғир меҳнат ва арзимас озуқага чидаб

бўлмай қоларди, лекин Боксёр ҳеч қачон руҳан чўкмасди. У на бир сўз билан, на бир ҳаракат билан кучлари тугаётганини кўрсатмасди. Фақат унинг ташқи кўриниши бироз ўзгарган эди: жунлари аввалгидай ялтирамас, бўртиб турадиган мускуллари бироз сўлқиллаб, бўшашган эди. Кимдир айтдики, биринчи ўт-ўланларгача етиб олса, Боксёр яна кучга тўлади, жонланади. Баҳор келди, аммо Боксёр аввалги ҳолича қолган эди. Гоҳида у тошкесарга олиб борадиган қияликда барча мушакларини таранг қилиб, улкан ҳарсангтошнинг вазнини ушлаб қолишга уринар экан, уни фақатгина улкан ирода кучи оёқда тутиб тургандай туюларди. Ва айнан шу дақиқаларда унинг лаблари пирпираб, шу сўзларни айтишга жуфтланарди: «Мен янада кўпроқ ишлайман». Бироқ сўзларни талаффуз қилишга кучи етмасди. Бенжамин ва Кловер уни кўп марта огоҳлантирдилар, ўз соғлиғинини ўйлашинг керак, дедилар, бироқ Боксёр бу сўзларга эътибор бермади. У ўн икки ёшга ҳам кирди. Бироқ у токи тегирмон қурилишига етарли тошни тўпламагунича, нафақага кетмаслигини айтди.

Ёз оқшомларининг бирида молхонада Боксёр билан бир фалокат юз бергани ҳақида хабар тарқалди. Бир ўзи тегирмонга тош ташиб келаётганида, йиқилиб тушган эмиш. Афсуски, миш-миш рост бўлиб чиқди. Икки дақиқа ўтгач, иккита кабутар учиб келиб, дарак бердилар: «Боксёр йиқилди! У ёнбошлаб ётибди, тура олмаяпти!»

Молхонанинг қарийб ярми ҳайвонлари тегирмон жойлашган тепалик томонга югурдилар. Бу ерда, бўйинини чўзганча, ҳатто бошини кўтаролмай, арава шотисига ўралиб Боксёр ётарди. Унинг кўзлари нурсиз бўлиб қолган, ёнбошлари тердан намланган эди. Унинг оғзидан ингичка из бўлиб қон сизарди. Кловер унинг ёнига чўкка тушди.

– Боксёр! – Бақирди у. – Сенга нима бўлди?

– Ўпкам, – деди заиф овозда Боксёр. – Ҳечқиси йўқ. Ўйлайманки, сизлар тегирмонни менсиз ҳам барпо этасизлар. Мен бир катта тўда ҳарсангларни тўплаб қўйдим. Менга бир ой етмади. Ростини айтганда, мен дам олишни кутаётган

эдим. Эҳтимол, Бенжамин ҳам анча ёшга етган, мен билан бирга дам олишга чиқар.

– Бизга ёрдам керак, – деди Кловер. – Кимдир Қичкироққа югурсин ва бўлган воқеани айтсин.

Ҳамма югургилаб Қичкироққа хабар қилиш учун молхона томон йўналди. Фақат Кловер ва ўзининг узун думи билан пашшаю сўналарни ҳайдаш учун унинг ёнига секин ётган эшак Бенжамин қолди. Ўн беш дақиқадан сўнг ўзини ташвишланган кўрсатиб, Қичкироқ пайдо бўлди ва ҳамдардлик изҳор қилди. Унинг айтишича, ўртоқ Наполеон молхонанинг энг меҳнаткаш аъзоларидан бирининг бошига тушган бахтсиз воқеа ҳақидаги хабарни чуқур қайғу билан қабул қилган ва аллақачон Боксёрни Уэллингтоннинг энг яхши шифохоналаридан бирига жойлаштириш ҳақида фармойиш берган. Бу хабар ҳайвонларни бироз саросимага солди. Молли ва Сноуболлдан бошқа бирор ҳайвон шу пайтгача молхонадан ташқарига чиқмаганди, улар касал биродарлари тақдири ёвуз одамлар қўлида қолишини ўйлашни ҳам истамас эдилар. Бироқ Қичкироқ ветеринар Уиллингтонда Боксёрни биздан ҳам тезроқ тузатади ва туёққа тикка қўяди, деб осонгина ҳаммани ишонтирди. Тахминан, ярим соатдан сўнг, Боксёр бироз ўзига келгач, у қийналиб туёққа турди ва ўзининг оғилигача борди, у ерда Кловер ва Бенжамин аллақачон унинг ётиши учун тоза сомондан жой тайёрлаб қўйишганди.

Кейинги икки кун Боксёр ўз ўрнида ётди. Чўчқалар ваннада топилган, гулоб рангли дори солинган катта шишани юборишди ва Кловер уни кунига икки марта овқатдан кейин Боксёрга ичирди. Бу доридан унинг аҳволи бадтар ёмонлашарди. Оқшомлари, ўз оғилхонасида ётган ҳолда, у Кловер билан суҳбатлашар, Бенжамин эса пашшаларни ҳайдаб турарди. Боксёр уни бўлиб ўтган воқеани юракка яқин олмасликка ундарди. У ҳали дам олади, уни олдинда уч йил хордиқ кутмоқда, бу йилларни у катта яйловнинг нафақахўрларга ажратилган қисмида хотиржамлик ва тўқликда ўтказди. Илк бор унинг ўқиш ва қобилиятларини ривожлантириш учун бўш вақти кўп бўлади. Мен, деди Боксёр, умримнинг

қолган қисмини алифбонинг қолган йигирма иккита ҳарфини ўрганишга сарфлайман.

Лекин Бенжамин ва Кловер фақат ишдан кейинги вақтларини Боксёр билан ўтказар эдилар, куннинг ўртасида уни олиб кетиш учун фургон келганида, ҳамма далада, чўчкалар назорати остида лавлагини ўтоқ қилиш билан банд эди. Улар молхона томондан Бенжамин, бошқача бир ташвишли овоз билан ҳанграб, югуриб келаётганини кўриб, ҳайрон бўлдилар. Улар шунча йиллар бўйи хотиржам бўлган Бенжаминнинг ҳаяжонланганини, шошилганини биринчи марта кўриб турардилар. «Тезрок, тезрок! – Ҳангради у. – Ҳамма келсин! Улар Боксёрни олиб кетишяпти!» Чўчкаларнинг рухсатини кутмасдан, ҳамма ишни ташлаб, молхона томон югурди. Ростдан ҳам, ҳовлида иккита от қўшилган усти ёпиқ фургон турарди. Фургоннинг четига нимадир деб ёзилган, извошчи ўриндиғида пешонаси пастга эндирилган шляпада муғомбирона башарали майда одамча ўтирарди. Боксёрнинг оғили бўм-бўш эди.

Ҳайвонлар фургонни ўраб олишди. «Учрашгунча, Боксёр! – Жўровозликда бақиршди улар. – Ҳали соғаясан, кўришамиз!»

– Аҳмоқлар! Тентақлар! – Бақирди Бенжамин, уларни туртиб ва ғазабдан ерни тепиб. – Овсарлар! Фургонда нима деб ёзилганини кўрмаяпсанларми?

Ҳайвонлар унга кулоқ солдилар, кейин сукунат чўқди. Мюриэл ҳарфларни ўқиб, сўзларга айлантира бошлади. Бироқ Бенжамин уни туртиб юборди ва оғир сукунат ичида равон ўқиди: «Алфред Симмонс. Қассобхона ва совунхона. Ҳайвон териси, суяклари ва гўшти савдоси. Итлар учун овқат». Бунинг нималигини тушунмаяпсанларми? Улар Боксёрни пул учун қассобхонага топширишибди!

Ҳамма ҳайвонлар ич-ичидан ваҳшатли бир қичқирик отилди. Шу дақиқа извошчи одамча отларни қамчилади ва фургон секин ҳовли томон йўлга тушди. Йиғи-сиғи билан ҳайвонлар уни кузатиб бордилар. Кловер бутун кучи билан югурди ва унга етиб олди. «Боксёр! – Қичқирди у. – Боксёр! Боксёр! Боксёр!» Шу дақиқада атрофдаги шовқинда нимани-

дир эшитгандай, фургоннинг орқа деразасида тумшуғига оқ латта боғланган Боксёрнинг афти кўринди.

– Боксёр! – Қичқирди даҳшатли овоз билан Кловер. – Боксёр! Сакра! Тезроқ! Улар сени сўйишга олиб кетишяпти!

Ҳамма жониворлар баравар чинкиришди: «Сакра, Боксёр, сакра!» Аммо фургон тезликни ошириб, улардан олислади. Боксёр Кловер унга нима демоқчилигини англадими-йўқми, бу номаълум эди. Лекин у орқа деразачадан ғойиб бўлди, фургон ичида туёқларнинг тақиллагани эшитилди. Боксёр озодликка чиқишга уринди. Шундай лаҳзалар бўлдики, гўё – яна бир неча зарба бўлса, фургон Боксёрнинг туёқлари зарбидан парчаланиб кетарди. Бироқ, афсус! – Унинг дармони қолмаганди, туёқ овозлари ҳар лаҳзада заифлашиб, охири тинди. Иложсиз дарғазаблик билан жониворлар фургонни тортаётган иккита отга мурожаат қилишга уриндилар. «Ўртоқлар! Ўртоқлар! – Қичкиришди улар. – Сизлар ўз биродарингизни қассобга олиб боряпсиз!» Аммо онгсиз, лоқайд жониворлар нима бўлаётганини англашга қодир эмасдилар, кулоқларини қисганча, қадамларини бадтар тезлатдилар. Боксёр деразадан бошқа кўринмади. Ҳайвонлар чопиб бориб, дарвозани беркитиш мумкинлигини англаганларида, жуда кеч бўлганди. Фургон аллақачон дарвозадан ўтиб бўлган, энди муюлишдан бурилиб, кўздан ғойиб бўлаётганди. Ҳеч ким Боксёрни қайта бошқа кўрмади.

Уч кун ўтгандан сўнг, уни кутқариш учун қилинган барча ҳаракатларга қарамасдан, Уиллингтоннинг энг яхши шифохонасида вафот этгани хабар қилинди. Қичқироқ ҳаммага шу гапни айтди. Унинг сўзларига қараганда, у сўнгги лаҳзагача Боксёрнинг ёнида бўлган.

– Бу мен ҳаётимда кўрган энг ҳайратли лаҳзалардан бири эди, – деди Қичқироқ, думини тик қилганча, кўз ёшларини артиб. – Мен унинг тўшаги ёнида ҳаётининг сўнгги лаҳзаларигача бирга бўлдим. Охирида, гапиришга кучи даярли қолмаганда, у менинг кулоғимга шивирлади, унинг ягона қайғуси тугалланмаган тегирмон экан. «Олға, ўртоқлар! – Шивирлади у. – Инқилоб номи билан олға. Яшасин Ҳай-

вонобод! Яшасин Наполеон! Наполеон ҳамиша ҳақ». Унинг сўнги сўзлари шу бўлди, ўртоқлар.

Шундан сўнг Қичқироқнинг кайфияти кескин ўзгарди. У сукут сақлаб турди, атрофга шубҳали назар солди ва яна сўз бошлади.

Боксёрни шифохонага олиб кетаётганда тарқалган айрим миш-мишлар унга етиб борибди. Кимдир Боксёрни олиб кетаётган фургоннинг деворига «Қассобхона» деб ёзилганига эътибор қаратиб, шошқалоқлик билан Боксёрни сўйишга олиб кетишяпти, деган хулоса чиқарган экан. Бунга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмайсан, деди Қичқироқ, наҳотки орамизда енгилтақлар, ваҳимачилар бўлса, – қичқирди у, думини ликиллайтиб ва у ён-бу ёнга йўрғалаганча, – Наҳотки улар бу ишларни уларнинг ҳурматли доҳийси Наполеондан яхши тушунсалар? Аслида буни осон тушунтириш мумкин. Фургон қачонлардир қассобхонага тегишли бўлган, кейин яқинда уни ветеринар шифохона сотиб олган, лекин ҳали эски ёзувларни бўяшга улгурмаган. Ҳамма тушунмовчилик шундан келиб чиққан.

Уни тинглаган жониворлар, эҳ бўл, содда жониворлар, улкан бир енгиллик ҳис қилдилар. Қичқироқ Боксёр ўлим тўшагида сўнги кунларини қандай ўтказганини батафсил ҳикоя қила бошлагач, у қандай улкан ҳурмат ва эътиборга эга бўлганини, Наполеон ҳеч бир иккиланишсиз ажратган пулларга сотиб олинган қимматбаҳо дори-дармонлар ҳақида эшитгач, жониворларнинг охирги шубҳалари ҳам йўқ бўлди. Уларни ўз биродарларидан айрилгани учун тушган улкан ғам ўрнини у жуда бахтлилигича ўлганидан қониқиш ҳисси эгаллади. Фақат кекса эшак Бенжамин оқни қора, қорани оқ қила оладиган маънавиятчи чўчка Қичқироққа хўмрайиб термиларди.

Кейинги якшанбадаги учрашувга Наполеон шахсан қатнашди ва Боксёр шарафига қисқача нутқ ҳам сўзлади. Афсуски, деди у, биродаримизнинг мурдасини молхонамизга кўмишнинг имкони йўқ, аммо мен аллақачон дафна баргларидан каттакон гулчамбар буюртма бердим, уни Боксёрнинг қабрига қўйишади. Бир неча кундан кейин чўчкалар Боксёр

шарафига катта зиёфат уюштиришни мўлжалламоқда. Наполеон ўз чиқишини Боксёр севадиган иккита даъват: «Мен янада кўпроқ ишлайман» ва «Ўртоқ Наполеон ҳамиша ҳақ» деган шиор билан тугатди. Бу сўзларни, деди у, ҳар бир ҳайвон ўз қалбига ўрнаштириб, ўзиники қилиб олиши керак.

Зиёфат учун ажратилган кунда Уиллингтондан дўкончининг фурғони келди ва молхонага кичкина яшиқда ичкилик тўла шишаларни ташлаб кетди. Тунда молхона ичкарасидан пала-партиш хиргойилар, жанжални эслатадиган қичқирқлар эшитилди ва ҳаммаси соат ўн бир атрофида деразанинг синиши билан яқунланди. Кейинги куни тушлик пайтигача молхона ҳовлисида ҳеч ким кўринмади. Миш-мишларга қараганда, чўчқалар Боксёр топширилган қассобхонаданми, қайдандир пул топишган ва виски сотиб олиб, ичишган.

Йиллар ўтди. Баҳорлар ва кузги ҳазонрезгилар келдилар ва ўтдилар. Ердаги қисқа умри тугаб, ажал муддати келганлар бирин-кетин кетдилар. Инқилоб кунларини эслайдиган ҳайвонлардан Кловвер, Бенжамин, қарға Мозус ва бир-икки чўчкадан бошқа деярли ҳеч ким қолмади.

Мюриэл вафот этди; Блюбелл, Жесси ва Пинчер ҳам ўтиб кетишди. Жонс ҳам ўлди – у қандайдир олис бир ердаги ичкиликбозлар даволанадиган шифохонада жон берди. Мухолифатчи Сноуболл ҳам унутилди. Боксёрни ҳам унутишди – уни шахсан билган бир-икки жонивор эсларди, холос. Кловвер оёқлари букланмайдиган ва кўзларидан йиринг оқиб ётадиган кекса бир байталга айланди. У икки йил аввал нафақа ёшига етганди, аммо ҳали бу молхонада ҳеч ким нафақага чиқмаганди. Яйловнинг бир чети нафақага чиқадиган жониворларга ажратилиши ҳақидаги гап-сўзлар ҳам аллақачон унутилиб кетганди. Наполеон бир ярим центнерли ашаддий баҳайбат чўчкага айланди. Қичқироқ семизлигидан кўзи зўрға очиларди. Фақат кекса эшак Бенжамин ўзгармади; фақат тумшугидаги туклари оқарганди, Боксёрнинг ўлимидан кейин у буткул ғамгин ва таркидунёчи бўлиб қолганди.

Молхонада, гарчанд ўсиш ўз вақтида тахмин қилинганидай юксак бўлмаса-да, энди кўплаб ҳайвонлар яшарди. Янги дунёга келганлар учун қачонлардир одамларга қарши қилинган кўзғалон олис бир афсона бўлиб қолган, бу ҳақдаги ривоятлар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Сотиб олинган жониворлар эса, улар келгунларича молхонада нималар юз берганидан буткул беҳабар эдилар. Кловвердан ташқари, молхонада яна учта от яшарди. Булар ҳалол жониворлар, виждонли ишчи отлар ва яхши ўртоқлар эди, бироқ ҳаммаси ҳам гўл ва овсар эди. Уларнинг ҳеч бири алифбони «В» ҳарфидан бошқасини ўрганолмади. Уларга инқилоб ва ҳайвонизм тамойиллари ҳақида нима айтишса, барини қабул қилардилар. Айниқса, буни улар фарзандлик муҳаббати билан севадиган Кловвер айтса, улар учун ҳақиқат ҳисобланарди; улар гапни маъқуллаб, бош силкитсалар-да, аслида бирор нарсани тушунганлари гумон эди.

Молхона ривожланиб борар, унда қатъий тартиб ҳукмрон эди, ҳудуди ҳатто мистер Пилкингтондан сотиб олинган иккита яйлов ҳисобига кенгайган ҳам эди. Ниҳоят тегирмон қурилиши самарали яқунланди ва энди молхонанинг элеватори ва дон совурадиган машинаси бор эди. Бир неча янги бино ҳам тикланганди. Уимпер икки ғилдиракли арава сотиб олди. Ростини айтганда, молхонада электр токи барибир ҳам йўқ эди. Тегирмонда ун элашарди ва у молхонага сезиларли даромад келтирарди, Ҳайвонлар тегирмон қуриш учун кўп заҳмат чекдилар; айтилгандики, ҳали унга динамомашина ўрнатилади. Сноуболл орзу қилган фаровонлик: катаклар ва оғилхоналарда электр чироқлари, иссиқ ва совуқ сув, уч кунлик иш ҳафтаси, – буларни бошқа эслашмасди. Наполеон бу ғояларни ҳайвонизм арконларига зид деб эълон қилди. Ҳаёт ҳақиқати, деди у, роҳат-фароғат қилишда эмас, тинимсиз меҳнат қилиш ва ҳаётда борига қаноат қилишдадир.

Гоҳида молхона бойиб бораётгандай туюларди, ҳолбуки, бу фаровонликнинг чўчқалар ва кўппаклардан бошқа ҳайвонларга алоқаси йўқдай эди. Эҳтимол, шундай тасаввур ҳам мавжуд эдики, молхонада чўчқалар ва итлар кўпайиб кетган. Албатта, улар ҳам меҳнат қиларди. Улар жуда банд, тинмай тушунтирарди Қичкироқ, уларда молхона ишларини назорат қилиш ва ташкиллаштириш соҳасида чексиз мажбуриятларга эга эди. Улар қилаётган жуда кўп ишларни ҳайвонлар тушуниб етолмас эдилар. Масалан, Қичкироқ тушунтирардики, чўчқалар ҳар куни «статистика», «ҳисобот», «қайднома» ва «эслатма» сингари сирли ҳужжатлар устида тер тўкадилар. Бу жуда қатта, зич ёзилган ва ёзиб тугалланганидан сўнг, оловда ёқиб юбориладиган қоғоз варақлари эди. Молхонанинг ривожланиши шунга боғлиқ, деб тушунтирарди Қичкироқ. Бироқ на чўчқалар, на кўппаклар ўз меҳнатлари билан бирор озуқа ёки маҳсулот яратмасдилар; лекин бу улкан жамоанинг иштаҳаси юҳодай эди.

Қолганларнинг ҳаёт тарзига келсак, уларга маълум эдики, улар ҳаминша айнан шу тахлит яшаганлар. Улар доимо оч эдилар, пичан устида ётардилар, қудук сувини ичардилар ва даладан бери келмасдилар. Қишда совуқдан азоб чекар-

дилар, ёзда пашшалар жонларига тегар эди. Кекса ҳайвонлар гоҳида, хотираларининг чуқур-чуқурларини ковлаб, инқилобнинг дастлабки йилларида, золим одам бўлган Жонс ҳайдалганидан сўнг ҳозиргидан яхши яшаганмидилар ёки ёмонми, деб эслашга уринардилар. Эслай олмасдилар. Улар ҳозирги ҳаётларини нима билан таққослашни билмасдилар: уларнинг Қичкироқнинг маърузаларидан бошқа нарсадан хабарлари йўқ эди, Қичкироқ, рақамлар билан қуролланган ҳолда, уларга ишлар кундан-кунга яхшиланаётганини ишончли тушунтирарди. Ҳайвонлар сездиларки, муаммонинг ечими йўқ, ҳар ҳолда, уларнинг бундай мавзуларни мулоҳаза қилишга вақтлари деярли йўқ. Фақат кекса Бенжамин ўзининг узун умридаги ҳар бир чизиқни эсларди, у билардики, бу дунёда ишлар ҳамиша шундай давом этган, яхши ҳам, ёмон ҳам бўлмаган. Қуйидагилар ишлаган, юқоридагилар еб-ичган, ҳайвонлар учун ҳамиша очлик, қашшоқлик ва ҳайроналик ҳасрати. Бу фоний дунё ҳаётининг рад қилиб бўлмас тартиботи шундоқдир.

Бу гўл жониворларни барибир умид тарк этмасди. Бундан ташқари, уларга ҳамиша ўзларига берилган имконият – Ҳайвонобод молхонаси аъзолигидан фахрланиш туйғуси ёр эди. Улар ҳали ҳам мамлакатда – бутун Англияда – ҳайвонларга тегишли бўлган ва ҳайвонларнинг ўзлари бошқарадиган ягона молхонада эдилар. Уларнинг ҳеч бири, ҳатто энг навқиронлари, ҳатто ўн ёки йигирма мил наридаги молхоналардан янги сотиб олинганлари ўзлари тегишли бўлган бу мўъжизага дахлдорликни ҳис этардилар. Улар тўппонча ўқидан отиладиган салютни эшитганларида ва таёққа осилган яшил байроқни кўрганларида, юраклари боқий бир ғурурга чулғанарди, албатта, Жонс ҳайдалган, ҳайвонизмнинг етти аркони қарор топган, мислсиз жангда инсоният устидан ҳайвоният ғалаба қилган инқилоб кунларини ёд этардилар. Ҳеч ким ва ҳеч нарса унутилмайди. Кекса майор чўчка томонидан башорат қилинган Англиянинг яшил яйловларида ястаниб ётадиган, инсон қадами тегмайдиган Ҳайвонлар Республикасига бўлган ишонч яшашда давом этарди. Қачондир бу замон келади: эҳтимол, тезда келмас, балки, ҳозир яшиёт-

ганлар у кунни кўра олмас, лекин ўшал кун келур. Гоҳида унда-бунда «Англия жониворлари» оҳанглари эшитилиб қоларди, ҳар ҳолда, гарчанд овоз чиқариб айтишга кўркса-да, молхонанинг барча аҳолиси уни биларди. Ҳа, ҳаёт оғир эди ва уларнинг ҳамма орзулари ҳам рўёбга чиқавермасди; аммо улар англардиларки, уларнинг эркин ва мустақил молхоналари бошқалардан фарқ қилади. Улар оч қолмоқдалар, аммо энди золим ҳукмдор одамларни боқаётганлари йўқ, тепаларида ўзларининг ҳайвонлари бошқармоқда. Агар оғир меҳнат қилаётган бўлсалар, алал-оқибат, ўзлари учун меҳнат қилмоқдалар. Уларнинг ҳеч бири икки оёқда юрмапти. Уларнинг ҳеч бири “Хўжайин” деган сўз нималигини билмайди! Ҳамма ҳайвонлар тенгдирлар.

Ёз бошланиши эди, кунларнинг бирида Қичқироқ қўйларга ўзининг ортидан эргашишни буюрди ва уларни молхонанинг охирига, ёш қайинзорлар томон олиб кетди. Қичқироқнинг назорати остида улар кун бўйи ёш барглари еб кун ўтказдилар. Кечқурун улар молхонага қайтмоқчи бўлишганди, уларга ўша жойда қолиш буюрилди, чунки ҳаво иссиқ эди. Алал-оқибат, улар бу ерда бир ҳафта мобайнида қолишди, шунча вақт уларни бирорта жонивор кўрмади. Қичқироқ улар билан куннинг аксарият қисмини ўтказарди. У қўйларга янги қўшиқни ўргатар эди, алоҳида яшаш шунинг учун зарур эди.

Ажойиб кунларнинг бирида, айнан қўйлар молхонага қайтган пайтда, ҳайвонлар ишларини тугатиб, шошилмасдан молхонага келаётганларида, улар ҳовлида кўрқинчли кишнашни эшитдилар. Ҳайвонлар ҳайратдан қотиб қолдилар. Бу Кloverнинг овози эди. У яна кишнади ва ҳайвонлар молхона томон югурдилар. Ҳовлига киргач, улар Кloverни кўрқитган манзарани кўрдилар.

Бу иккита орқа оёғида одамдай тик юраётган чўчка эди.

Ҳа, бу чўчка Қичқироқ эди. У бироз саросималаниб юрар, чунки ҳали ўз қорнини бу ҳолатда кўтариб юришга ўрганмаган эди, бироқ анчайин чаққон мувозанат сақларди, шу ҳолда ҳовлининг охиригача борди. Бир дақиқадан сўнг молхона эшигидан чўчкалар саф-саф чиқа бошлади, уларнинг

хаммаси орқа оёқларида юриб борарди. Уларнинг айримлари яхши юрар, бошқалари унчалик яхши юролмас, баъзилар ҳатто шу қадар гандираклардики, уларга суянчиқ керак эди, аммо ҳаммалари ҳовлини шу тариқа бир айланиб чиқишди. Ниҳоят, итнинг вовуллаши ва хўрознинг тантанали ку-қулаши эшитилди, буларнинг бари Наполеоннинг ташриф буюришини англатарди. Ҳайвонобод доҳийси, итлар куршовида оломонга менсимай қараганча, ҳовлини гердайганча айланиб чиқди.

Унинг туёқлари орасига қамчин текилган эди.

Ўлик бир жимлик чўқди. Ҳайратланган ва саросимага тушган жониворлар бир тўда бўлиб, ҳовлида саф тортиб тик оёқда юраётган чўққаларни кузатиб турардилар. Гўё ер юзи остидан устига ағдарилгандай эди. Бироқ ниҳоят, биринчи ҳайратланиш ўтди, ҳеч нарсага қарамасдан – на итлар олдидаги кўркувга, на узоқ йиллар тарбияланган, нима бўлса-да, ҳеч қачон шикаят қилмаслик, ҳеч қачон гапирмаслик сингари одатларга қарамасдан, – норозилик сўзлари янгради. Бироқ, айнан шу лаҳзаларда, гўёки бир ишора билан, қўйлар баланд овозда баърай бошладилар:

– Тўрт оёқ – яхши, икки оёқ – **яхшироқ!** Тўрт оёқ – яхши, икки оёқ – **яхшироқ!** Тўрт оёқ – яхши, икки оёқ – **яхшироқ!**

Шу тариқа баъраш беш дақиқа мобайнида тўхтовсиз давом этди. Қўйлар баърашни тўхтатганда, норозилик учун вақт тугаб бўлган эди, чунки чўққалар аллақачон молхона ичига кириб кетгандилар.

Бенжамин кимдир тумшуғи билан елкасига туртаётганини сизди. Орқага ўгирилиб қаради. Бу Кловер эди. Унинг нурсизлашган кўзлари янада хиралашиб кетди. Бирор сўз демасдан, у отнинг ёлидан оҳиста тортди ва омборнинг ҳайвонизмнинг етти аркони битилган орқа девори томонга етаклади. Бир-икки дақиқадан сўнг улар оқ ҳарфлар билан арконлар ёзилган девор тагида турардилар.

– Кўзим хиралашиб, заифлашиб қолди, – деди у ниҳоят. – Бироқ, ҳатто ёшлигимда ҳам барибир шу девордаги ёзувларни ўқий олмасдим. Аммо, менинг назаримда, девордаги

ёзувлар бироз ўзгаргандай. Етти аркомиз ўзгармагани, Бенжамин?

Илк бор Бенжамин ўз қоидаларига хилоф равишда девордагиларни унга ўқиб берди. Ҳаммаси аввалгидай эди фақат битта тамойил ўзгартирилганди. Унга кўра:

**ҲАММА ҲАЙВОНЛАР ТЕНГДИРЛАР,
БИРОҚ АЙРИМ ҲАЙВОНЛАР
БОШҚАЛАРИДАН КЎПРОҚ ТЕНГДИРЛАР.**

Энди кейинги куни молхона ишлари устидан назорат қилувчи чўчқалар қамчин билан қуролланганда, бу ҳеч кимга ғалати туюлмади. Чўчқалар ўзларига радиоузатгич сотиб олганда, ўзлари учун телефон алоқасини улатганида ва «Жон Бул», «Тит-бит» ва «Дейли Миррор»га обуна бўлганларида, буларнинг бари ҳам ғалати кўринмади. Яна бир нарса ғалати туюлмасдики, энди Наполеонни молхонанинг боғида оғзида тамаки муштугини тикқанча айланиб юрган ҳолда кўриш мумкин эди. Чўчқалар мистер Жонснинг кийим-кечакларини ҳам кия бошлагани ғалати эмасди. Наполеон қора камзул кийди, овчилар шимига ва чарм тиззаликларга ўранди, унинг севикли жазмани Жонс хонимнинг якшанба кунлари киядиган ипак кўйлагини кийиб олди.

Бир ҳафтадан сўнг, тахминан, тушлиқдан сўнг бир неча извош аравалар ташриф буюрди. Бу молхона билан танишиш учун ташриф буюрган қўшни молхоналарнинг делегациялари эди. Улар ҳаммасини бошдан оёқ томоша қилишди, кўрганларидан, айниқса, тегирмон манзарасидан узоқ ҳайратланишди. Ҳайвонлар лавлаги экилган далани ўтоқ қилишарди. Улар ўта тиришқоқлик билан ишлардилар, бошларини ердан кўтармас, кимдан – чўчқаларданми ёки меҳмонларданми – кўпроқ кўрқишни билмасдилар.

Оқшом молхона томондан қўшиқ овози ва жарангдор қийкириклар эшитилди. Тўсатдан, бу овозларни эшита туриб, ҳайвонларда кучли қизиқиш пайдо бўлди. Одамлар ва ҳайвонлар илк бор бир-бирига тенглар сифатида учрашганда нималар бўлиши мумкин? Ҳаммалари яқдиллик билан молхона боғида йиғила бошлашди. Боғ эшигидан ўтиб, бир зумгина кўрқувдан тўхтаб қолишди, аммо Кловвер уларни

ортидан эргаштирди. Улар туёқ учиди юриб, уйга яқин келишди, уларнинг бўйи баландлари ошхонанинг деразасидан қарадилар. Бу ерда юмалоқ стол атрофида беш-олтита фермер ўтиришар ва яна шунча номдор чўчқалар ҳам шу ерда эдилар. Наполеон столдаги энг мўътабар жойни эгаллаганди. Чўчқалар оромкурсиларда ястаниб ўтиришарди. Бутун тўда қарта ўйнаш билан кўнгилахушлик қилар, вақт-вақти билан навбатдаги қадах сўзи учун ўйинни тўхтатиб туришарди. Катта кўза давра айланар, стаканлар мунтазам пивога тўлдириларди. Дераза ойнасига ёпишиб, хайрона турган башараларга биров эътибор ҳам бермади.

Кўлида қадах тутганча, Фоксвудлик мистер Пилкингтон ўрнидан турди. Мен, деди у, хурматли даврани менинг қадах сўзимга қўшилишга чақираман. Аммо аввал менинг дилимдан очиқликка чиқаётган бир оғиз сўзимга диққат қилишингизни сўрайман.

– Юксак бир қониқиш билан шуни таъкидлаш лозимки, – деди мистер Пилкингтон, – мен бунга қолган барча дўстлар қўшилишига ишонаман. Тушунмовчилик ва ишонмасликнинг узоқ даври ўтди. Пайт келди, нафақат мен, бу фикрни қатнашаётган барча дўстлар қувватлайди. Энди Ҳайвонободнинг хурматли эгалари ўз қўшниларига нафақат беҳадик, балким муайян бир ишонч билан қарашлари мумкин. Барча ўнғайсиз вазиятлар унутилди, бузғунчи ғоялар рад этилди. Ўз вақтида чўчқалар эгалик қилган ва бошқарадиган молхона мавжудлигининг ўзи ҳам ноқулай ҳолат ва у қўшниларга ёмон таъсир кўрсатади, деб қаралар эди. Кўплаб фермерлар бу молхонада ўзбошимчалик ва бошбошдоқлик ҳукмрон деб ўйлашарди. Улар мазкур молхона уларнинг қарамоғидаги жониворларга ва ҳатто айрим ишчиларига ўтказиши мумкин бўлган таъсирдан хавотирда эдилар. Бугун ҳеч қанақа шубҳа ва гумонлар мавжуд эмас. Бугун шахсан ўзим ва барча дўстлар, молхонага ташриф буюриб, уни ўз кўзимиз билан кўриб, бошдан оёқ ўргандик. Биз нималарни кўрдик? Наинки бу ердаги хўжалик юритишнинг замонавий усуллари, балким бунда ўрнатилган интизом ва тартиб барча фермерлар учун илҳомбахш намунадир. Ишончим комилки, бу ердаги ишчи

жониворлар ўлкамиздаги бошқа исталган молхонадагидан кўпроқ меҳнат қиладилар ва камроқ овқат ейдилар. Мен ва менинг дўстларим бугун бу молхонада жуда кўп янгиликларни кўрдик ва бу тартибларни ўз молхоналаримизда жорий этишга ҳаракат қиламиз.

Ўз нутқимни тугатишдан олдин шуни айтмоқчиман, – деди у, – энди Ҳайвонобод ва унинг қўшнилари ўртасида фақат дўстона алоқалар давом этиши керак. Энди инсонлар ва ҳайвонлар ўртасида фарқ қолмади, қарама-қаршиликлар ҳам йўқ ва бўлмаслиги ҳам керак. Бизда энди ташвишлар ва қийинчиликлар ҳам бир хил, жумладан, ишлаб чиқаришга оид муаммолар.

Шу ерга келганда, мистер Пилкингтон даврадагиларга обдон ўйланган хулосасини ҳавола этмоқчи бўлди, аммо шу қадар ҳаяжонда эдики, бу ишни бирдан эплай олмади. Кўпсонли бағбақаларини қизартириб юборган саросимаси бироз босилгач, у шундай лутф қилди: «Сизда ишчи ҳайвонлар бўлса, – деди у, – бизда ишчилар синфи бор!»

Бу сўз ўйини даврада қийқирик ва олқиш олди; мистер Пилкингтон бугун молхонада кўрган оз озуқа, узун иш куни ва бошқаришнинг шафқатсиз усуллари учун чўчқаларга яна бир бор миннатдорчилик билдирди ва бу усул билан биз ҳам муаммоларимизни ечамиз, деб қўшиб қўйди.

Энди эса, деди у, стаканларнинг тўлалигига ишонч ҳосил қилгач, мен даврамизни туришга даъват этаман.

«Жентельменлар, – деди у, қадаҳ сўзини яқунлаб, – мен таклиф қиламан: Ҳайвонободнинг тараққиёти учун ичамиз!»

Ҳамма дўстона ва шодумон ҳолда оёққа қалқди. Миннатдорчилик туйғулари жўшган Наполеон ҳатто иссиқ ўрнидан туриб, даврани бир айланиб чиқди ва мистер Пилкингтон билан стаканини тўқиштирди, кейин уни зарб билан ичиб юборди. Шодумонлик бир қадар тинганда, ҳали ҳам оёқда турган Наполеон бир неча оғиз сўз айтишини эълон қилди.

Барча нутқлари каби, Наполеоннинг бу нутқи ҳам қисқа ва аниқ бўлди. Мен ҳам, деди Наполеон, тушунмовчиликлар даври тугаганидан бахтиёрман. Узоқ давр мобайнида турли миш-мишлар авж олди – уларни ёвуз душманларимиз

тарқатган, дейишга барча асослар бор. Гўё мен ва менинг ҳамкасбларим шубҳали ва ҳатто инқилобий қарашларга эга эмишмиз. Гўёки, биз қўшни молхоналардаги ҳайвонлар орасида исён қўзғатишни мақсад қилган эмишмиз. Буларнинг бари ҳақиқатдан йироқ! Бизнинг ягона истагимиз аввал ҳам, ҳозир ҳам тинчликда яшаш ва ўз қўшнилариимиз билан меъёрдаги ишбилармонлик муносабатларини қўллаб-қувватлашдир. Мен бошқариш шарафига муносиб бўлган бизнинг молхонамиз ширкат корхонасидир. Менинг тасарруфимдаги мулк ҳуқуқини белгиловчи ҳужжат бу мулкни чўчқалар биргаликда бошқаришини таъкидлайди.

Мен, деди Наполеон, қандайдир эски шубҳалар ҳали ҳам қайдадир қолган бўлиши мумкин, деб ҳисоблайман, шунга қарамасдан, молхонада дарҳол муайян ислохотлар ўтказилади, бу ўзгаришлар орамиздаги яқинлашув жараёнини мустаҳкамлаши керак. Шундай қилиб, молхонадаги ҳайвонлар бир-бирларига «ўртоқ» деб мурожаат қилиш сингари аҳмоқона одатга эгадирлар. Бунга энди барҳам берилади. Бундан ташқари, илдизлари номаълум қолаётган ғалати бир одат бор, яъни жониворлар якшанба кунлари эрталабда ўлган чўчқанинг ёғочга миҳ билан қоқилган бош чаноғи олдидан саф тортиб ўтадилар. Бу одатни ҳам тугатиш керак, бош чаноғини эса белгиланган тартибда дафн этиш лозим. Ташриф буюрганлар тўсинга осилган яшил байроқни кўрган бўлишлари мумкин. Улар шунга эътибор қаратишлари керакки, авваллари бу байроқда ҳайвон шохи ва туёғи тасвирланган эди, энди улар йўқ. Энди фақат тоза яшил матонинг ўзи бўлади.

Менда фақат битта эътироз бор, деди Наполеон, мистер Пилкингтон ўзининг яқин қўшничилик руҳи билан суғорилган гўзал нутқида Ҳайвонобод сўзини тилга олди. У, албатта, ҳали билмасди, – чунки мен ҳозиргина бунга сизларга хабар қилипман: бундан буён «Ҳайвонобод» сўзи мавжуд эмас. Бундан бошлаб «Кўрғонча молхонаси» мавжуд, ишончим комилки, бу унинг азалий ва тўғри номидир.

– Жентельменлар, – деб ўз сўзини яқунлади Наполеон. – мен ҳам сизларга худди шу қадах сўзини бироз ўзгариш

билан таклиф этаман. Стаканлар қирғоғигача тўлдирилсин. Жентельменлар, менинг қадаҳ сўзим: «Кўрғонча молхонаси» тараққиёти учун ичамиз!

Бу қадаҳ сўзи ҳам аввалгисидай жўшқин шодумонлик билан қарши олинди. Қадаҳлар сўнгги томчисигача бўшатилды. Бироқ бу саҳнани ташқаридан кузатиб турганлар назарида ғалати ҳодисалар юз бераётганди. Чўчқаларнинг афт-ангориди нималар ўзгарган? Кловернинг қартайган, заиф кўзлари бир башарадан иккинчисига қараб ўтарди. Бир башарада бешта бағбақа, бошқасида – тўртта, кимдадир учта бағбақа бор эди. Нега бу башаралар унинг кўз ўнгида чаплашиб кетмоқда, ифодасини ўзгартирмоқда? Қарсақлар тиниб, давра яна узилиб қолган қарта ўйинига қайтгач, жониворлар дераза олдидан секин кета бошладилар.

Йигирма метрча ўтган ҳам эдилар, ҳамма бирдан тўхтади. Молхонадан шовқинли овозлар чиқа бошлади. Орқага қайрилиб, улар яна деразаларга боқдилар. Ҳа, меҳмонхонада шафқатсиз жанжал бошланганди. Бақириқ-чақириқлар жанглар, столларга муштлар билан зарб бериларди, ҳамма бир-бирига ғазаб билан боқар, ҳақоратлар янграрди. Жанжалнинг сабаби шу эдики, ё Наполеон, ё мистер Пилкингтон фирромлик қилган, ҳар иккиси столга бир пайтнинг ўзида қарғали тузни ташлашганди. Ҳолбуки, бир қарта дастасида битта қарғали туз қартаси бўларди.

Бир пайтнинг ўзида ўн икки овоз қичқиради, аммо уларнинг ҳаммаси бир хил эди. Чўчқаларга нима бўлгани энди аён эди. Ташқарида қолганларнинг назари чўчқалардан одамларга, одамлардан чўчқаларга кўчар, улар яна ва яна гоҳ одамларнинг башараларига, гоҳ чўчқаларнинг башараларига боқар, аммо уларнинг қай бири чўчқа-ю, қай бири одам эканини ажрата олмасдилар.

1943 йил, ноябрь – 1944 йил, февраль

Мундарижа

I БОБ.....	3
II БОБ	12
III БОБ.....	20
IV БОБ.....	28
V БОБ.....	34
VI БОБ.....	44
VII БОБ	53
VIII БОБ.....	65
IX БОБ.....	78
X БОБ	89

УЎК 821.111-32

КБК 84(4Б6р)

О-76

Оруэлл, Жорж.

Молхона [Матн] : роман / Ж.Оруэлл ; таржимон К.Баҳриев

- Тошкент : NIHOL, 2021. - 100 б.

УЎК 821.111-32

КБК 84(4Б6р)

ISBN 978-9943-23-149-8

Жорж Оруэлл

Молхона

учинчи нашр

Таржимон: Карим Баҳриев

Бош муҳаррир: М.А.Нурмухамедова

Муҳаррир: А.Холмонов

Мусаҳҳиҳлар: О.Бекмуродов, М.Ғафуров,

Ғ.Болиев

Дизайнер ва саҳифаловчи: Н.Фармонов

Техник муҳаррир: Б.Нурмухамедов

Ушбу китобнинг муаллифлик ҳуқуқи “Asaxiy Books” лойиҳасига тегишли бўлиб, “Asaxiy Books” рухсатисиз китобни электрон, аудио, видео ёки бошқа ҳар қандай шаклда тарқатиш Ўзбекистон Республикаси қонунларига биноан таъқиқланади.

Нашриёт лицензияси АИ № 219, санаси: 03.08.2012.

Босишга 13.07.2021 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1/32. Офсет қоғози. Офсет босма.

Times New Roman гарнитураси. Кегль 11.

Шартли босма табағи 5.24. Босма табағи 3.12.

Адади 5000 нусха. Буюртма №Д100-2.

«Ofset print» МЧЖ босмаҳонасида босилди.

Босмаҳона ва нашриёт манзили:

Тошкент вилояти, Зангиота тумани,

Ўнкўрғон кўчаси, 4-уй.

Жорж Оруэлл нинг «Молхона» китоби жаҳон адабиётининг бестселлер китобларини ўзбек тилига таржима қилишни кўзлаган www.asaxiy.uz интернет-дўконининг «Asaxiy Books» лойиҳаси доирасида чоп этилди.

«Asaxiy Books» лойиҳасида қуйидаги китоблар бугунги кунда қадар ўзбек тилига таржима қилинди:

1. Жорж Оруэлл – 1984
2. Ден Браун – Рақамли қалъа
3. Уолтер Айзексон – Стив Жобс
4. Малколм Гладуэлл – Зукколар ва ландавурлар
5. Чарлз Диккенс – Катта умидлар
6. Робин Шарма – Ўлсанг ким йиғлайди?
7. Элиф Шафақ – Ишққа оид 40 қоида
8. Лара Эдриан – Тунги ташриф
9. Стивен Р. Кови – Муваффақиятли инсонларнинг 7 кўникмаси
10. Ден Браун – Ибтидо

